

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ҲУРМАТ БЕЛГИСИ» ОРДЕНЛИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ
ИНСТИТУТИ

Н. ҚОСИМОВ

ЎЗБЕК
ТИЛИ
ИЛМИЙ-ТЕХНИКАВИЙ
ТЕРМИНОЛОГИЯСИ
МАСАЛАЛАРИ

(Сўз ўзлаштириш ва аффиксация масалалари)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЯТИ
1985

Монографияда ўзбек терминологиясига оид айрим ишларга қисқача изоҳ берилган. Русча-интернационал ўзлашмалар, уларнинг аҳамияти ва тилимиздаги лингвистик хусусиятлари баён этилган. Шунингдек, термин яшашнинг ўзига хос баъзи томонлари, аффиксларнинг терминологик хусусиятлари, улардан техникавий термин ясашда фойдаланиш ҳолатлари таҳлил этилиб, ўринли фойдаланишга оид баъзи тавсиялар ҳам берилган.

Китоб филолог олимлар, ўқитувчи ва студентлар, таржимон ва нашриёт ходимлари ҳамда терминология масалалари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
ЎзССР Фанлар академияси академиги
Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ

Т а қ р и з ч и л а р:
филология фанлари докторлари профессор А. САФОЕВ,
профессор И. ҚҲҲҚОРТОЕВ

К $\frac{4602010000—2703}{М355(04)—85}$ 199—85

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1985 й.

СЎЗ БОШИ

Давримизда рўй бераётган илмий-техника революцияси фан ва техниканинг жадал тараққиётига сабаб бўлмоқда. Фан соҳаларининг ортиб бориши, техникада янги тармоқларнинг вужудга келганлиги сабабли тилда ҳам катта ўзгаришлар рўй бермоқда. Чунки тилшунос З. А. Потиха ёзганидек, ривожланиб бораётган жамиятда нимаики содир бўлса, у тилда ҳам ўз ифодасини топади. Вужудга келаётган янги тушунчалар янги сўз ва номларни талаб қилади. Шу тариқа тилнинг луғат таркиби тўхтовсиз равишда ўсиб ва ривожланиб боради¹.

Ҳозирги ўзбек тили лексикасининг тез ўзгарувчан ва актив қатламини фан, техника ва ишлаб чиқаришга доир сўзлар йиғиндиси — яъни илмий-техникавий терминология ташкил этади.

Терминологиянинг экстроллингвистик (яъни уларнинг фан-техника тараққиётига боғлиқ ҳолда) ривожланиши ҳамда фан ва техниканинг инсон фаолиятига чуқур кириб бораётганлиги тилшуносларимиз олдига бир қатор муҳим вазифаларни қўймоқда.

Ўзбек терминологияси соҳасидаги асосий вазифалардан бири тилимизнинг ифодавий имкониятларини янада оширишдан иборат. Чунки у ҳозирги даврда мавжуд бўлган фан ва техникага оид тушунчаларни тўла ифодалаш билан бирга, бундан кейинги тараққиёт жараёнида вужудга келадиган янги тушунчаларни ҳам акс эттириш имкониятига эга бўлиши керак.

Бундай мураккаб вазифани бажариш учун ўзбек тилидаги барча ифода воситаларидан — тилимизнинг актив сўз ясовчи воситаларидан ҳам, шунингдек адабий тилда пассив бўлган, аммо терминологияда қўл келадиган воситалардан ҳам унумли фойдаланиш зарур. Маълумки, ҳозирги терминологиямизда ўзлашмалар-

¹ Потиха З. А. Современное русское словообразования. М., 1968, с. 43.

ринг — яъни русча-интернационал сўз ва сўз бирикмаларининг салмоғи ҳам, аҳамияти ҳам катта. Мазкур ҳолат сўз ўзлаштириш, уларнинг тилимиздаги аҳамияти ва хусусиятларини кенг ва чуқурроқ тадқиқ этишни, бу борада мавжуд муаммоларни, имкони борича, объектив ҳал қилиб беришни тақозо этади.

Илмий-техникавий терминологиядаги яна бир муҳим вазифа — терминларни тартибга солиш, яъни уларни аниқ ва конкрет маъноли, системали, шаклан ихчам ва осон талаффуз этиладиган ҳолатга келтиришдан иборат. Чунки профессор Н. А. Баскаков ёзганидек, ҳозирги давр кишиларида «...яхши ишланган, аниқ маъноли ва системали терминларга бўлган эҳтиёж йилдан-йилга ортиб бормоқда»². Бундай муҳим тадбир илмий терминологиянинг асосий принцип ва талаблари асосида иш кўришни, шунингдек терминшуносдан соф лингвистик билимдан ташқари терминология учун талаб этиладиган алоҳида малакага ҳам эга бўлишни талаб этади. Тушунча белгиларини тўғри англай олиш, уни тилда тўғри ифодалаш, ҳар бир соҳа терминларининг системали ясалишини таъминлаш каби мураккаб жараёнлар айни шу малака асосидагина рўёбга чиқади. Аслида, термин фан ва техника билан инсон орасидаги муҳим коммуникатив восита бўлиб, у ўзининг вужудга келиш (ясалиш) жараёни, амал қилиш доираси, олдига қўйиладиган талаблари ва ҳатто имлоси билан ҳам адабий тилнинг мустақил функционал стилларидан бири сифатида намоён бўлади.

Ишга таниқли совет терминшуносларининг тадқиқотларида ва СССР ФА Илмий-техникавий терминология комитети (ИТТК)нинг қўлланмаларида мавжуд бўлган кўрсатмалар, айниқса, аффикслардан терминологияда унумли фойдаланиш ҳақидаги фикрлар асос қилиб олинди. Шу билан бирга, ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларига ҳам эътибор берилди.

² Баскаков Н. А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. М., 1959, с. 20.

КИРИШ

Ўзбек тилининг илмий-техникавий терминологияси шу тилдаги фан ва техникага оид тушунчаларни ифодалайдиган сўз ва сўз бирикмаларидир. Ҳозирги ўзбек тилининг янги сўз ва ифодалар билан бойиб боришида мазкур терминлар муҳим ҳиссани ташкил этади.

Ўзбек тили терминологиясида турлича соҳаларнинг терминлари мавжуд бўлиб, уларнинг вужудга келиш жараёни ва тарихий тараққиёти бир хилда эмас. Чунки халқ турмуши билан қадимдан боғланган баъзи традицион соҳаларнинг терминлари ўзига хос баъзи хусусиятлари билан нисбатан кейинги даврда вужудга келган соҳаларникидан бир мунча фарқ қилади. Масалан, *чорвачилик, деҳқончилик, ўсимликшунослик* (ботаника), *тиббиёт* (медицина) кабиларга доир сўз бойлиги (терминлар)нинг асосий қисми қадимги даврлардаёқ таркиб топа бошлаган. Аммо янги соҳалар (масалан, *машинашунослик, кибернетика, космонавтика, бионика* кабилар)нинг терминологияси эса, бу соҳадаги кашфиётлар билан боғлиқ равишда, кейинчалик таркиб топа бошлаган ва бу жараён ҳамон давом этмоқда. Иккинчидан, традицион соҳаларнинг терминлари узоқ тарихий тараққиёт жараёнида, аста-секинлик билан шакллангани ҳолда, янги соҳаларники нисбатан қисқа даврда ва жуда тез равишда (яъни экстроллингвистик тарзда) шаклланмоқда. Учинчидан, қадимий соҳаларнинг терминларидан фарқли равишда, янги соҳаларга оид терминларнинг асосий қисми «ифода материали жиҳатидан ўзбекча бўлиб, маъноси (мазмун томони) рус тилидан олинган»¹дир. Чунки фан ва техника кашфиётлари мамлакатимизда, кўпинча, дастлаб рус тилида қайд этилади, кейинчалик бошқа (миллий) тилларда ўз ифодасини топа бошлайди. Янги тармоқлар терминологиясининг ривожидида мазкур соҳа мутахассислари ва тар-

¹ Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1968, 20-бет.

жимонларнинг роли каттадир. Чунки шу таржимонлар ва дарслик, қўлланмаларнинг авторлари ҳар бир соҳага оид тушунчаларни турлича шаклларда (яъни янги термин яратиш ёки русча-интернационал терминни ўзлаштириш билан) тилимизда ифодалайдилар. Шу боисдан ҳам терминнинг қандай даражада бўлиши ижодкорнинг терминологик савияси билан ҳам боғлиқдир.

Терминологик ифодалар ҳам инсон турмуш тарзи ва фаолиятига боғлиқ равишда ўзгариб ва ривожланиб боради. Чунончи, асримизнинг биринчи чорагида қишлоқ хўжалигида кам сонли оддий меҳнат воситалари мавжуд бўлиб, бу соҳадаги ифодалар ҳам оз миқдорда эди. Кейинги даврда рўй берган ўзгаришлар натижасида бу соҳа бир қанча мустақил тармоқларга (масалан, деҳқончилик, чорвачилик, паррандачилик каби) бўлинди ва ҳар бир тармоқ яна тармоқчаларга (масалан, деҳқончилик: пахтачилик, ғаллачилик, канопчилик, сабзавотчилик сингарига) ажралди. Эндиликда бу тармоқ ва тармоқчаларнинг ўзига хос техника воситалари ва иш жараёнлари ҳам вужудга келган².

Турлича фан ва ишлаб чиқариш соҳаларида ҳам айна шундай ҳолат кўзга ташланади. Албатта, фан ва техника соҳасидаги бу ўзгаришлар халқ тилида ҳам жиддий ўзгаришлар бўлишини тақозо этарди. Натижада, янгидан пайдо бўлган тушунчалар учун янги номлар (терминлар) вужудга келади, баъзи техникавий воситаларнинг эскириши натижасида уларнинг номлари ҳам истеъмолдан чиқа бошлади³, махсус машиналар яратилиши билан баъзи терминлар ўз маъносидаги конкретликни йўқотди⁴ ва бошқалар.

Терминологиядаги бундай мураккаб жараён, албатта, терминшунослардан (яъни тилшунослар ва ҳар қайси соҳа мутахассисларидан) бир қатор жиддий ишларни амалга оширишни талаб этади. Бу ишларнинг энг муҳими қаторида ўзбек илмий терминологиясининг назарий асосларини ишлаб чиқиш, ҳар бир соҳа бўйи-

² Фақат пахтачиликда: экиш, ишлов бериш, йиғиштириб олиш, ташиш ва қайта ишлаш билан алоқадор бўлган юзларча техника воситалари қўлланади.

³ Масалан, ҳозирги пайтда *ХТЗ трактори, от чанглагичи, от сеялкаси* каби меҳнат қуроллари эскириши (қўлланмаслиги) туфайли уларнинг номлари ҳам деярли ишлатилмайди.

⁴ Бир вақтлар конкрет маъно билдирган: *электр машинаси, юк машинаси, ўрим комбайни* кабилар хилма-хил электрик, махсус ўрим ва юк машиналарининг вужудга келгани сабабли умумийлик (тур) билдирувчи терминларга айланди.

ча терминологик системаларни вужудга келтириш каби-ларни кўрсатиш мумкин.

Илмий терминологиянинг назарий асослари ва тер-мин яшашнинг муҳим принцип ва методлари дастлаб рус тилида академик С. А. Чаплигин ва машҳур тер-миншунос Д. С. Лоттеларнинг шу соҳадаги ишларида⁵ ўз ифодасини топди. Кейинчалик бу масалалар ИТТК-нинг қўлланмаларида⁶ ва Э. К. Дрезен, А. М. Терпиго-рев, Г. О. Винокур, В. В. Виноградов, А. А. Реформат-ский, С. Г. Бархударов, В. С. Кулебакин, Н. К. Сухов, Я. А. Климовицкий, В. П. Даниленко ва бошқаларнинг асарларида, терминологияга доир кенгашларнинг мате-риалларида⁷ ҳамда махсус терминологик информацион тўпламда⁸ янада такомиллаштирилди. Мазкур манба-лардаги муҳим фикрлар (гарчи рус тили материаллари асосида бўлса ҳам) барча миллий тилларда илмий терминологияни тўғри шакллантириш учун умумий ме-тодологик характерга эгадир. Мазкур йўлланма ва тажрибалардан унумли фойдаланиб, қозоқ⁹, қирғиз¹⁰, озарбайжон¹¹, татар¹² ва бошқа қардош халқларнинг терминологик ташкилотлари ўз миллий тилларида ил-мий терминологиянинг бир қатор назарий ва амалий масалаларига доир ишларни юзага келтирдилар.

Аmmo бизнинг республикамизда мустақил термино-логик ташкилотнинг мавжуд эмаслиги туфайли ўзбек илмий терминологиясининг ўзига хос принциплари ҳали ишлаб чиқилмаган. Шунга қарамай, олимлари-миздан Қори-Ниёзий, Ҳ. Зарифов, У. Турсунов, А. Қ. Бо-ровков, С. Иброҳимов, С. Усмонов, С. Ақобиров, Қ. Зо-

⁵ Чаплигин С. А., Лотте Д. С. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии.— «Известия АН СССР». ОТН, 1937, № 6; Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961 ва бошқалар.

⁶ Руководство по разработке и упорядочению научно-технической терминологии. М., 1952; Как работать над терминологией (Ос-новы и методы). М., 1968.

⁷ Вопросы терминологии (1959 йилда Москвада бўлган термин-шунослар кенгашининг материаллари). М., 1961; Лингвистические проблемы научно-технической терминологии (1967 йилда Ленинград-да ўтказилган кенгаш материаллари). М., 1970.

⁸ «Научно-техническая терминология» номли информацион ре-фератив тўплам ва бошқалар.

⁹ Орысша-қазақша терминология создигі (металлургия саноа-ти, математика, геология, ботаника ва бошқа соҳаларга доир тер-минлар тўплами). Олма-Ата, 1959—62.

¹⁰ Чукин Т. С., Асекеев Д. Ж. Өрусча-кыргызча автотрак-тодрук терминдердин сўздугі. Фрунзе, 1961.

¹¹ Торпагшунаслыг ва агрохимия терминлари лугаті. Баку, 1962.

¹² Фасеев Ф. С. Татар тиленде терминология. Казань. 1965.

киров, О. Усмонов, М. Мирзаев, Р. Х. Маллин, Э. Назиров, Н. Маматов ва бошқаларнинг айрим ишларида терминологиямизнинг умумий назарий масалалари ва айрим соҳаларига доир фикрлар баён этилган¹³. Шунингдек, баъзи соҳаларга доир илмий-тадқиқот ишлари ҳам амалга оширилди. Булардан, пахтачилик¹⁴, математика¹⁵, қўйчилик¹⁶, физика¹⁷, тилшунослик¹⁸, адабиётшунослик¹⁹, ғаллачилик²⁰⁻²¹ ва бошқа соҳалардаги ишларни кўрсатиш мумкин.

Айрим соҳаларга доир русча-ўзбекча терминологик луғатлар ҳам яратилган.

Аммо ўзбек терминологияси соҳасида амалга оширилган назарий ва амалий ишларнинг суръати, кўлами ва баъзиларининг савияси ҳам даврнинг ҳозирги тараққиёти ва илмий терминологиянинг юксак талабларига тўла жавоб берадиган даражада эмас. Чунки фан ва техниканинг революцион тараққиёти янада жадал ишлашни, соҳаларнинг кўп ва хилма-хиллиги ишлар кўламини кенгайтиришни, илмий терминологиянинг ўзига хос хусусиятлари эса зарур бўлган қоида ва принципларга қатъий риоя қилишни талаб этади.

Ўзбек техникавий терминологияси соҳасида ҳам ҳали зарур даражадаги ишлар қилинмаганлигини қайд этиш мумкин. Тўғри, техникавий терминларга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши ва халқ тилида бу терминларнинг кўпроқ қўлланаётганлиги туфайли бир қанча русча-ўзбекча терминологик луғатлар вужудга келтирилди²².

¹³ *Эслатма*: Бу ишларнинг айримлари устида алоҳида фикр юритамиз.

¹⁴ Маматов Н. Ўзбек пахтачилик терминологияси. Канд. дисс., Тошкент, 1955.

¹⁵ Рамазонов О. Ўзбек математика терминологиясининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан. Тошкент, 1973.

¹⁶ Урунов Т. Ўзбек қўйчилик терминологияси. Самарқанд, 1964.

¹⁷ Назиров Э. Вопросы упорядочения и унификации узбекской физической терминологии. Ташкент, 1972.

¹⁸ Решетова Л. Узбекская лингвистическая терминология. Ташкент, 1964.

¹⁹ Хотамов Н. Совет даврида ўзбек адабиётшунослиги терминологиясининг тараққиёти. Тошкент, 1971.

²⁰⁻²¹ Курбанов А. Термины зерновых культур и зернового хозяйства узбекского языка. Ташкент, 1975.

²² Масалан: Нажиб А. Назарий механика терминлари. Тошкент, 1934; Раҳим Ғ., Фозилов Ҳ., Утаев С. Русча-ўзбекча электротехника терминлари сўзлиги. Тошкент, 1937; Азизов М. Русча-ўзбекча ярим ўтказгич терминларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1966; Ҳамидов А. Механизациялашга оид қисқача русча-ўзбекча справочник луғат. Тошкент, 1968; Абдуллаев О. Ҳи-

Аммо мазкур терминларни илмий тақдиқ этиш ва тартибга келтириш борасида ҳали махсус фундаментал ишлар юзага келганича йўқ.

Ўзбек илмий терминологиясининг умумий назарий асослари ишлаб чиқилмаганлиги ва миллий тилларда илмий терминларни вужудга келтириш ишининг мураккаблиги туфайли техникага доир манбалар (дарслик, қўлланма ва луғатлар)да вужудга келтирилган терминлар илмий терминологиянинг зарур бўлган талабларига тўла жавоб берадиган даражада эмас. Чунки техникавий терминларнинг ижодкорлари уларни вужудга келтиришда кўпинча маълум техникавий тушунчаларни тилимизда (қандай шаклда бўлмасин) ифодалаш (аниқроғи, таржима қилиш) нияти билангина иш тутганлар. Ҳолбуки, Н. К. Сухов ёзганидек, миллий тилларда «янги миллий терминологияни вужудга келтириш иши фақат бошқа тилдаги маълум терминларни таржима қилишдангина иборат эмас, балки бу чинакам ижодкорликни талаб этадиган ишдир»²³. Дарҳақиқат, терминларнинг аниқ ва конкрет маъноли, шаклан ихчам, осон ва равон талаффуз этиладиган ва системали бўлишига эришмоқ, бир системادا ҳар бир терминнинг биргина маънода ва ягона шаклда қўлланишини таъминлаш учун чинакам ижодкорона ишлар талаб этилади. Худди шу машаққатли меҳнат жараёнидагина муаллифлар ўзбек тилининг илмий терминларини мукамал шакллантирадилар ва ҳаётга йўлланма берадилар. Илмий терминологиянинг мазкур талаблари мантиқ (логика), семантика ва тилшунослик фанлари билан бевосита боғлиқ бўлиб, у терминшуносдан, биринчидан, тушунча маъносини тўғри англашни, иккинчи томондан эса, уни тилда тўғри ифодалашни талаб этади. Анча мураккаб, аммо илмий терминология учун зарур ҳисобланган бундай талабларни тўла таъминлашга терминшунослар ҳаммавақт ҳам тўла муяссар бўлавермайдилар. Шу боисдан тилимизда вужудга келтирилган кўпгина ишлардаги ўзбекча (ясалма) терминлар (умуман олганда, улар орасида бир қанча мукамал терминлар ҳам мавжудлиги билан бирга)

соблаш техникасидан русча-ўзбекча терминология луғати. Тошкент, 1968; М а ж и д о в С. Электр машиналари ва автоматлаштирилган электрик юритма терминларининг ўзбекча-русча изоҳли луғати. Тошкент, 1971; Ҳ а м и д о в А. Қишлоқ хўжалик техникасига доир русча-ўзбекча терминлар луғати (қўлёзма), 1974.

²³ Сухов Н. К. Об основных направлениях современной терминологической работы в технике.— Вопросы терминологии. М., 1961, с. 76.

тузатилиши лозим ва зарур бўлган камчилик ва нуқсонлардан ҳам холи эмас. Айниқса, техникавий терминларнинг ижодкорлари, асосан, техника мутахассислари бўлганлиги сабабли бу соҳадаги камчиликларнинг кўпчилик қисми терминларнинг ифодаланиши (яъни лингвистик) томони билан боғлиқдир. С. А. Чаплигин ва Д. С. Лоттелар ҳам бундай ҳолатни қайд этиб: «Техниканинг кейинги бир неча ўн йиллик тараққиёти ўн мингларча терминларни вужудга келтирди. Аммо бу терминларнинг кўпчилиги, айтиш мумкин, «тил нормалари»ни бузган ҳолда ясалгандир»²⁴, — деб ёзган эдилар. Натижада техникага доир манбалар (дарслик, луғат ва қўлланмалар)да биргина тушунчани ифодалашда бир неча терминдан фойдаланиш (синонимия) ёки биргина термин воситасида турлича тушунчаларни баён этиш (омонимия), хилма-хил (гоҳ ўзлашма, гоҳ таржима шаклда) ишлатиш ҳодисалари, шунингдек, изоҳлаш ва тасвирлаш характеридаги ихчам бўлмаган ифодалар анча ўрин олганлиги кўзга ташланади. Мазкур камчиликларга, биринчидан, муаллифларнинг ўзбек тили ифодавий имкониятларидан (сўз ва аффиксларидан) терминологик талабларни тўла ҳисобга олган ҳолда фойдаланмаганликлари сабаб бўлса, иккинчидан, баъзи (таржима қилинган) терминларнинг маъноси ҳам, тузилиш шакли ҳам тилимиз учун мутлақо янгилик эканлиги сабаб бўлаётир.

Техникавий малаканинг эндиликда маълум тор касб доирасидан чиқиб, оммавий характерга эга бўлаётганлиги ва турли соҳаларнинг мутахассислари кундалик фаолиятида фан ва техника ютуқларидан кенг фойдаланаётганлиги терминларга бўлган юксак талаб билан унинг ҳозирги ҳолати орасидаги номувофиқликни бар-тараф этишни талаб этади. Чунки жамият ҳаётида фан ва техника қанчалик катта аҳамиятга эга бўлса, уни эгаллаш, бошқариш ва тараққий эттириш учун терминлар ҳам шунчалик муҳим аҳамиятга моликдир. Эндиликда Ф. П. Филин ёзганидек, «Терминларни нормалаштириш ва тартибга солиш жуда катта илмий ва ижтимоий аҳамиятга эгадир». Аммо тилимиздаги сўз бойлигининг салмоқдор қисмини ташкил этган ва кундалик тараққиёт жараёнида тинимсиз бойиб бораётган барча соҳаларга оид терминларни ҳар томонлама текшириш — яъни уларнинг маъно ва шаклини, ёзилиши

²⁴ Чаплигин С. А., Лотте Д. С. Задачи и методы по упорядочению технической терминологии. М., 1937, с. 882.

ва ясалишини ҳамда бошқа кўпгина муҳим томонларини тадқиқ этиш ва тартибга келтириш учун ўнларча илмий-тадқиқот ишларини бажариш талаб этилади. Ҳатто, фақат техникага онд терминларнинг ясалиши ва уни тартибга солиш масалаларининг ўзи ҳам биргина иш доирасида муваффақиятли бажарилиши қийин, албатта.

Маълумки, терминларнинг, шу жумладан, техникавий терминларнинг ҳам мукамал ва тартибли бўлишида уни ташкил этган тил материали — лексик birlikлар (сўзлар)дан ва грамматик воситалар (аффикслар)дан мақсадга мувофиқ фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Айниқса, аффикслардан унумли ва ўринли фойдаланиш натижасида ҳам тилнинг термин ясаш имкониятлари ошади ҳамда илмий терминлар учун зарур ҳисобланган асосий талаблар таъминланади.

Шуни қайд этиш керакки, аффикслардан терминологик талабларни ҳисобга олиб фойдалангандагина улар чинакам катта аҳамият касб этади ва кўпгина имкониятларни вужудга келтиради. Терминологиядаги сўз ясаш ва аффиксларнинг хусусияти ҳақида фикр юритилиб: «Бироқ терминологик сўз ясаш усули,— деб ёзилган «Ҳозирги замон рус адабий тили лексикаси» китобида,— умумодабий тилдагидан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Бунда аффикс терминни ҳамшиша аниқ бир системага, маълум бир қолип (матрица)га киритади ва шу муносабат билан, унинг семантик мукамаллиги ҳам умумодабий тилдагидан бошқачароқ — янада конкретроқ ва аниқроқ бўлади»²⁵. Бироқ фақат адабий тил нормалари асосида аффикслардан фойдаланганда эса, назарда тутилган асосий натижалар тўла рўёбга чиқмайди.

Техникавий терминлар (ўзбекча ясалма терминлар) юзасидан йиллар давомида олиб борилган кузатишлардан маълум бўлдики, бу терминларнинг яратилишида асосий терминологик талаблар тўла ҳисобга олинмаган ва улар, кўпинча, тилнинг оддий қоидалари асосида, баъзан эса жонли сўзлашувга хос «норма»лар асосидагина шакллантирилган, холос. Натижада техникавий манбаларда маълум тушунчанинг аниқ маъноли, ихчам ва системали терминлари ўрнида маъноси ноаниқ, но-

²⁵ Лексика современного русского литературного языка. М., 1968, с. 157

ихчам ва тавсифий характердаги системасиз ифодалари кўпроқ қўлланганлигини кўрамиз.

Терминология комитетининг қўлланмасида таъкидланганидек, «Терминологиядаги камчиликлар, кўп ҳолларда, мутахассисларнинг ўзаро (бир-бирларини) тушунишларини, ўқув-педагогик жараёнларни ва техникавий ҳужжатлар тузишни қийинлаштиради ҳамда илмий-техникавий ва ўқув адабиётларидан фойдаланишда ортиқча меҳнат сарфлашга, амалиётда эса, бир қатор англашилмовчиликларга ва ҳатто хатоликларга ҳам олиб келади»²⁶. Бундай қийинчиликлардан қутулиш зарурати эса, ўзбек тилида термин ясалиш усуллари, айниқса, аффикслардан фойдаланиш ҳолатлари устида махсус илмий-тадқиқот ишлари олиб борилш ва уни тартибга келтиришга доир муҳим таклифларни баён этишни тақозо этади.

Ўзбек техникавий терминларининг ясалиши ва унда аффиксларнинг иштироки ҳақидаги баъзи фикрлар, дастлаб, Н. Маматовнинг пахтачилик терминларига бағишланган диссертациясида²⁷ баён этилган. Бу ишида у мазкур давр (яъни 50-йиллар)да пахтачиликда ишлатилаётган техникавий восита номларининг ясалиши ҳақида фикр баён этар экан, аффиксларнинг ролини ҳам яхши кўрсатган. Жумладан, баъзи аффиксларнинг (бошқасига нисбатан) маълум маъно категорияларини ифодалашда (масалан, *-чи* аффиксининг шахс номлари, *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*)нинг эса техника номларини ясашда) кўпроқ қўлланаётганлигини қайд этган. Шунингдек, бир қатор аффиксларнинг вазифаси билан маъно ифодалаш имкониятлари борасида ҳам фикр юритиб, параллел ҳолда ишлатилаётган аффикслардан: *-ш* (*-иш*) ва *-моқ* иштирок этган сўзларда иш-ҳаракат ва жараён билдирувчанлик маъноси; *-ма*, *-н(-ин)*, *-им*, *-в* кабилар билан ясалган сўзларда эса номинативлик хусусияти кучли эканлигини таъкидлаган. Муаллифнинг мазкур ишида ва кейинчалик нашр этилган изоҳли луғатида²⁸ ҳам: «Ўзбек тилида сифат категорияси махсус морфематик кўрсаткичга эга бўлмаганлиги сабабли» бирикма терминлар таркибидаги аниқловчи элемент (сифат) тўғри шакллантирилмаётганлиги алоҳида қайд этилган. Масалан, *терим машинаси*, *ғўзапоя юлиш*

²⁶ Как работать над терминологией (Основы и методы), с. 7.

²⁷ Маматов Н. Ўзбек пахтачилик терминологияси. Канд. дисс., Тошкент, 1955.

²⁸ Маматов Н. Пахтачилик терминларининг қисқача изоҳли луғати. Тошкент, 1964, 56-бет.

машинаси сингари терминларда терим, юлиш каби сўзлар машинанинг белгисини тўғри ифодалай олмаслиги асосли кўрсатилган.

С. Ф. Ақобировнинг «Тил ва терминология»²⁹ номли асарида ҳам ўзбек терминологиясининг назарий масалалари билан бирга, терминларнинг ясалиши ва бунда аффикслардан фойдаланиш ҳақида муҳим фикрлар айтилган. Масалан, терминларнинг системали бўлиши учун улар бир хил аффикслар иштирокида ясалиши зарур эканлиги, морфологик шакллар (аффикслар)дан параллел фойдаланиш натижасида (*рангли металл* ва *рангдор металл*, *кўтаргич кран* ва *кўтарма кран* сингари) терминлар сонининг ортиб кетганлиги қайт этилган. Шунингдек, олим терминологияда *-лаш* ва *-лаштириш* аффиксларини фарқламаздан ишлатавериш натижасида юзага келган чалкашликларни кўрсатиб, улардан ўринли фойдаланиш йўллари белгилаб берган. Автор айниқса, изофали бирикмалар ҳақида тўхталиб, уларнинг терминологияда маъно ифодалаш имкониятларини тўғри баҳолаган. Бундан ташқари, *-ли*, *-симон* сингари аффикслардан фойдаланишда маънога эътибор берилш лозимлигини ҳамда *-ий* (*-вий*) каби камунум аффикслардан баъзи ўринларда кенгроқ фойдаланиш зарурлигини ҳам таъкидлаган. Унинг терминологлар кенгашидаги сўзида³⁰ ва қатор мақолаларида ҳам терминлар ясаш ҳақида қимматли фикрлар баён этилган.

С. Усмоновнинг «Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари»³¹ номли асарида ўзбек илмий терминологиясининг шаклланиши ҳамда термин ясаш усуллари ҳақида фикр юритилган. Авторнинг қайд этишича, ўзбек тилида терминларни вужудга келтиришда кўпгина қийинчиликлар, асосан, бирикма терминларни тўғри ифодалаш билан боғлиқдир. Чунки бу хилдаги русча терминлар таркибида келган сифат ясовчи аффикслар рус тилининг ўзига хос миллий хусусиятини кучли акс эттирганлиги сабабли, калькаланиш жараёнида уларнинг маъносини тўғри баён этадиган имкониятлар (аффикслар) ўзбек тилида кўпинча мавжуд бўлмайди. Шу сабабли, бу хилдаги маъно тилимизда ҳар хил усуллар орқали нейтраллаштирилади. Асарда аниқловчи элементни ифодалаш усуллари қуйидагича қайд этилган: 1) интернационал характердаги *-ик* ва ўзбекча *-ли*

²⁹ Ақобиров С. Ф. Тил ва терминология. Тошкент, 1968.

³⁰ Вопросы терминологии. М., 1961, с. 213.

³¹ Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1968.

аффикслари воситасида; 2) қаратқич бирикма орқали; 3) от билан ифодаланган сифатловчили бирикма («от+от») воситасида; 4) термин маъносини изоҳлаш ва тасвирлаш орқали; 5) ёрдамчи сўзлар иштирокида ва бошқалар.

Олим терминлар таркибида баъзи аффикслардан нотўғри фойдаланиш ҳоллари ҳам мавжудлигини кўрсатган. Масалан, *манзарали дарахтлар* термини (манзарали сўзидаги *-ли* аффикси) назарда тутилган 'манзара учун, манзарага оидлик' маъносини ифодалай олмаслигини қайд этган³².

Терминшунос О. Усмонов бир қатор мақолаларида айрим аффикслар (масалан: *-дор*, *-кор*, *-ий* (*-вий* ва *нокабилар*))дан унумли фойдаланиб, ижтимоий-сиёсий терминларнинг сифатини яхшилашга доир муҳим фикрларни баён этган³³. Ҳ. Жамолхонов (Қ. Зокиров билан ҳамкорликда) ўзбек ботаника терминларини системага солиш, уларнинг оила, тип ва турларини белгилашда аффикс ва аффиксоидлардан ниҳоятда ўринли ва унумли фойдаланган. Айниқса, унинг баъзи мустақил сўзларни ёрдамчи восита вазифасида қўллаб, мустақил иш тутганлиги бу соҳа терминларини дифференциациялашга ва термин яшаш усулини бойитишга ёрдам берган³⁴.

Ўзбек илмий-техникавий терминларининг айрим масалалари Р. Дониёровнинг ишларида³⁵ ҳам ёритилган. Айниқса, унинг кейинги монографиясида ўзбек тили техникавий терминологиясининг баъзи назарий масалалари ҳамда унинг ички ва ташқи манбалари кўриб чиқилган. Шунингдек, китобда русча-интернационал терминларни ўзлаштириш йўллари ва калькалаш усуллари, бу соҳадаги терминларнинг семантик, морфологик ва синтактик йўллар билан ясалиши ҳақида фикр юритилган.

Китобда содда ва бирикма терминлар таркибида қўлланган бир қанча аффикслар (сўз ясовчилар) қайд этилиб, уларнинг термин яшашда иштироки тил қоидалари асосида таҳлил этилган. Автор *-ий* (*-вий*) аффик-

³² Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. 28—30-бетлар.

³³ Усмонов О. *-кор* аффикси ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1975, 1-сон; *Уша автор. -дор* аффикси ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1976, 1-сон.

³⁴ Зокиров Қ., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек ботаника терминологияси масалалари. Тошкент, 1964.

³⁵ Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техникавий терминлари тарихидан. Тошкент, 1974; *Уша автор. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари*. Тошкент, 1977.

сининг баъзи русча-интернационал сўзларни тилимизда ифодалашда қўл келишини, бироқ бундай сифат ясашга айрим эътирозлар мавжудлигини қайд этиб, ҳозирча бундай қийин аҳволдан биринчи тип изофа қутқариб қолмасмикин³⁶, дейди.

Тўғри, кейинги йилларда араб тилидан ўзлашган ва эндиликда мазкур тилга хос хусусиятлари нейтраллашиб, тилимизда, айниқса терминологияда актив қўлланаётган *-ий (-вий)* аффиксига нисбатан баъзи эътирозлар билдирилди.

Баъзи тилшуносларнинг фикрича, мазкур аффикс (бошқа тил элементи сифатида) фақат арабча-форсча сўзларга қўшилиши мумкин. Аммо ўзбекча (туркий) ва русча-интернационал сўз ва терминлар ясашда унинг иштироки мақсадга мувофиқ эмас деб қаралади. Маълумки, тил воситаларига баҳо берганда фақат унинг этимологиясинигина назарда тутмай, балки тилнинг шу воситага бўлган эҳтиёжини ва тилшуносликка оид асосий манбаларда унга билдирилган муносабатларни ҳам эътиборга олиш лозим.

Шу нуқтаи назардан қараганда тилимиз фактлари ва унинг грамматик қоидалари мазкур фикрни инкор этади. Жумладан, «Ўзбек тили грамматикаси»да *-ий (-вий)* аффикси ўзбек тилининг актив (маҳсулдор) аффикслари қаторида қайд этилган ва у от туркумидаги сўзлардан (аммо фақат арабча-форсча сўзлардангина эмас, албатта) хослик, тааллуқлилик ва хосса билдирувчи сифатлар ясаши айтилиб, *мавсумий, музикавий, техникавий* каби мисоллар келтирилган³⁷. «Ўзбек тилининг имло луғати»да ҳам *тақлидий, туркий, механикавий, музикавий, техникавий* сингари жуда кўп ўзбекча ва русча-интернационал ўзлашмалардан ясалган сўз (сифат)лар норматив намуналар сифатида қайд этилган³⁸.

Ҳатто 1981 йилда нашр этилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигида ҳам мазкур аффикснинг қўлланишини чеклайдиган бирор фикр учрамайди. Аксинча, унинг *оилавий, мафкуравий* каби арабча сўзлардан ташқари, *техникавий, физикавий* сингари ўзлашма сўзлардан ҳам сифат ясашда иштирок этиши кўрсатилиб, «Шунинг учун бу аффикс ўзбек тили нуқтаи назаридан

³⁶ Уша асар, 102-бет.

³⁷ Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология. Тошкент, 1975, 277-бет.

³⁸ Ўзбек тилининг имло луғати. Тошкент, 1976.

ҳам сўз ясовчи аффиксга киреди»³⁹,— дейилган. Қайд этилганларга техникавий манбаларда қўлланган: *груп-павий юритма, техникавий кўрик* кабиларни ва кунда-лик матбуотда ишлатилаётган: *партиявий раҳбарлик, техникавий ёрдам* сингари юзлаб мисолларни қўшади-ган бўлсак, юқоридаги фикрнинг етарли асосга эга эмас-лигига шубҳа қолмайди.

Мазкур аффикснинг яна бир «нуқсон»и — яъни унинг терминологияда ноихчамликни вужудга келтири-ши ҳақидаги фикр ҳам унчалик тўғри эмас. Чунки тушунчаларни тавсифий ифодалашда ишлатиладиган баъзи сўзлар мазкур аффикс қўшилган терминларда қисқаради. Чоғиштиринг: *машина ёрдамида таржима қилиш* — *машинавий таржима, техника билан ишлов бериш* — *техникавий ишлов, тажриба учун чиқарилган нусха* — *тажрибавий нусха* кабилар. Кўринадики, *-ий (-вий)* ясовчиси бундай ифодаларни фақат ихчамлаш-тирибгина қолмай, балки уларни бир бутун (монолит) шаклда ифодалашга ҳам ёрдам беради. Аммо унинг баъзи манбаларда қўлланаётган-(*а*)вий, -(*я*)вий (*атомавий, алюминиявий, бензинавий*) каби вариант-лари ҳақида ижобий фикр билдириш қийин. Чунки улар адабий тилдаги норматив ясовчилар эмас ва шаклан ноихчамликка эга.

Яна баъзи авторларнинг кўрсатишича, *-ий (-вий)* ўрнида *-ик* ясовчисидан кенгроқ фойдаланиш ва *техникавий* ўрнида *техник, механикавий* ўрнида *механик, физикавий* ўрнида *физик* каби ясама сифатларни ишла-тиш мумкин⁴⁰. Бироқ терминологияда айни шу ифода-лар русча-интернационал (ўзлашма) шахс номларини англатиш учун ҳам қўлланади. Оқибатда, биринчидан, омонимия вужудга келиб, маъно аниқлиги принци-пи бузилади. Терминологияда бундай ноаниқликка сира ҳам йўл қўйиб бўлмайди. Масалан, рус терминология-сида: *аэратор, дозатор* кабилар ҳам шахсни, ҳам пред-метни англатганлиги сабабли, шахс номларини фарқ-лаш учун уларга янгидан (*-щик, -чик* сингари) аффикс-лар қўшилиб (*аэраторщик, дозаторщик*) қайтадан ясалганлиги рус тилига оид манбаларда⁴¹ ҳам, ҳатто

³⁹ Шоабдураҳмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тош-кент, 1981, 191-бет.

⁴⁰ Қаранг: Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техник термино-логиясини тартибга солиш масалалари.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 3-сон, 35—41-бетлар.

⁴¹ Қаранг: Словообразование современного русского литератур-ного языка, М., 1968, с. 127.

Р. Дониёровнинг ўз ишида⁴² ҳам алоҳида таъкидланган. Иккинчидан, қоидага кўра, сўзлар маъноли қисм (ўзак)лардан ясаллади. Масалан: *техника-вий, механика-вий, физика-вий* ёки *гуманист-ик, лингвист-ик, терапевт-ик* каби. Аммо *техн-ик, механ-ик* кабиларда бундай маъноли қисм (ўзак)ни аниқлаш қийин ва уларни ўзбек тили нуқтаи назаридан ясалма сифатлар деб аташ ҳам тўғри эмас⁴³.

Бизнингча, *-ий (-вий)* аффиксидан терминологияда фойдаланиш масаласини объектив баҳолаш учун қуйидаги ҳолатларни эътиборга олиш лозим.

Биринчидан, мазкур аффикс иштирокида сўз ясаш туркий тиллар учун ўзига хос традицион хусусиятга эга. Ўтмишда ундан ономастикада (яъни шоир ва олимларга оид тахаллус яшашда) кенг фойдаланилган. Масалан: Беруний, Хоразмий, Навоий, Бухорий, Самарқандий, Фарғоний, Шоший, Лутфий, Ниёзий, Муқимий каби. Шунингдек, у тарихда маълум из қолдирган халқ ва авлодларга оид умумлашган ном (термин)лар яшашда ҳам иштирок этган. Масалан: *сомонийлар, эронийлар, темурийлар, бобирийлар, қорахонийлар* сингари. Бундай ҳолат ҳозирги даврда ҳам учраб туради. Бинобарин, *-ий (-вий)* аффиксининг тилимизда қўлланиши тасодифий бўлмай, балки ўзига хос традиция ва объектив асосга эга.

Иккинчидан, ўзбек тилида *-ий (-вий)* аффикси ифодаладиган маънони реал англатадиган бошқа аффикс мавжуд эмас. Шу сабабли ҳам, бу ясовчи неча асрлар давомида дастлаб арабча сўзлардан, кейинчалик асл туркий ва ўзбекча сўзлардан, ҳозирги даврда эса русча-интернационал ўзлашмалардан ҳам сифат яшашда иштирок этиб келмоқда. Унга маъноси яқин бўлган *-ик* форманти эса баъзи ўзлашма сўзлар (асосан русча *-ический* аффикси билан ясалган сўзлар) доираси билан чегаралангандир.

Учинчидан, тилда аналогия усулининг мавжудлиги ҳам мазкур аффиксдан имконият даражасида фойдаланишни тақозо қилади. Чунки *-ий (-вий)* билан ясалган, *сиёсий, мафкуравий, иқтисодий, маънавий, маданий, адабий, партиявий, қонуний* каби сўзлар шу хилдаги янги сўзлар ясаш учун тайёр модель сифатида хизмат қилади⁴⁴.

⁴² Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари, 137-бет.

⁴³ Бу ҳақда кейинги саҳифаларда алоҳида фикр юритилган.

⁴⁴ *-ий (-вий)* аффиксининг ҳозирги даврда бир қадар актуал-

Тўртинчидан, *-ий (-вий)* сифат ясовчисининг турли соҳадаги бирикма терминлар таркибида кенг қўлланишини фақат адабий тил нормалари билангина эмас, балки терминологик нормалар билан ҳам асослаш зарур. Чунки терминологияга хос бўлган нормативликнинг профессионал вариантлари принципларига (асосан актуаллик принципига) кўра маълум бир аффикс — у тилда янгидан вужудга келтирилган ёки традиционми, шунингдек миллий тилники ёки ўзлашмами, бундан қатъи назар — терминологияда маълум турдаги маънони ифодалашда жуда мувофиқ келиб, актив қўлланиши ва актуаллик касб этиши мумкин⁴⁵. Бироқ бу ҳолат лингвистик актуаллик бўлмай, балки терминологик актуалликдир.

Биобарин, техникавий терминологияда ҳам (шунингдек, бошқа соҳа терминологияларида ҳам) оидлик, хослик каби маъноларни англлатувчи бирикма терминларнинг миқдор жиҳатдан кўплиги (бу терминлар, асосан, русча шу хилдаги терминларни тилимизда шакллантириш жараёни билан боғлиқ) *-ий (-вий)* аффиксининг активлашувига сабаб бўлмоқда. Эндиликда бундай активлашув кўпгина ўзбекча ва форсча-тожикча пассив аффиксларга ҳам хосдирки, буни объектив равишда тан олмоқ зарур.

Юқорида қайд этилган фикрлардан маълум бўлдики, ўзбек терминологиясида, шу жумладан техникавий терминологияда ҳам энг қийин муаммолардан бири нисбий сифат ясаш масаласи, аниқроғи, бирикма терминлардаги аниқловчи элементни тўғри шакллантиришда аффикслардан фойдаланиш муаммосидир. Дарҳақиқат, ўзбек техникавий терминларининг асосий кўпчилигини ташкил этувчи бирикма терминлар предметнинг фақат номинингана англлатиб қолмай, балки унинг асосий белги-хусусиятини ҳам характерлаб келади. Шунинг учун улар содда (ясама) терминларга нисбатан бир мунча муҳим аҳамиятга эга. Бирикма терминларда ҳозирги замон мураккаб техникасини англлатувчи тушунчаларнинг хил-

лашувига товуш таркиби жиҳатидан мазкур аффикс билан ясалган сўзларга мос келадиган русча-интернационал сўз ва терминларнинг ўзлашuvi ҳам сабаб бўлди. Қиёсланг: *лимонарий, санаторий, профилактикий, алюминий, германий, менделеевий, ломоносовий* (химияда) кабилар. Улардаги (сўнги қисм) товушлар комплекси ва ўзбекча талаффузи тилимиздаги *-ий (-вий)* аффиксли сўзларга яқиндир.

⁴⁵ Қаранг: Даниленко В. П., Скворцов Л. И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии.—«Вопросы языкознания», 1981, № 1, с. 13.

ма-хил белгилари ифода этилади. Бундай тушунчаларнинг мантиқан тўғри, мазмунан мукамал ва грамматик жиҳатдан мувофиқ ифода этилишида ясалма компонентларнинг ва, айниқса, аниқловчи элементнинг аҳамияти катта. Шу боисдан машҳур терминшунос Д. С. Лотте бу масалага алоҳида эътибор бериб, шундай ёзган эди: «Аниқловчи элементнинг формаси аниқловчи ва аниқланмиш элементлар орасидаги ҳақиқий муносабатларни ниҳоятда тўғри кўрсатиши лозим, бошқача айтганда, тушунчанинг характеристикаси учун танлаб олинган белгиларни у жуда реал акс этириши зарур»⁴⁶. Д. С. Лоттенинг фикрича, «сифатловчи + сифатланмишлик» муносабатининг *қаратқичли* конструкцияда ифода этилиши мақсадга мувофиқ эмас. Чунки бундай конструкцияларда «ҳоким ва тобелик» маъноси мавжуд бўлиб, у термин компонентлари орасидаги доимий алоқани кўрсатмайди ва улар орқали ифодаланган терминлар бир бутунлик (монолитлик)ни ҳам ташкил этмайди. Бинобарин, бундай конструкциялардан фақат бир хилдаги маъноларни — яъни бутуннинг бўлаги (*автомобиль ғилдираги* сингари) тушунчаларни ифодалашдагина фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга, олим аниқловчилик муносабатининг аффикслар орқали ифодаланиши муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳам қайд этган⁴⁷. Мазкур фикрнинг ўзбек терминологиясига, шу жумладан, унинг техникавий терминологиясига ҳам тааллуқли эканлигини назарий тадқиқотлар ва амалий ишлар (луғатчилик ишлари) тўла тасдиқлайди. Бу соҳада аниқловчи элемент турлича маъноларни англатиши (масалан, бирор иш-ҳаракатни бажариш, бошқа предметга ўхшашлик, бирор соҳага мос келиш, оидлик, маълум белгига эгалик, бошқасига қарашлилиқ ва ҳоказолар)га кўра ўзига мувофиқ аффикс ёки изофали конструкция орқали ифода этилади. Масалан: *текислагич мослама, тирсаксимон вал, сабзавотбоп культиватор, техникавий кўрик, роликли подшипник, автомобиль кузови* ва бошқалар. Шунини қайд этиш керакки, аниқловчи элемент ифодалайдиган маъно турлари ниҳоятда кўп ва хилма-хил бўлиб, уларнинг барчасини реал ифодалайдиган воситалар ҳозирги адабий тилнинг грамматикасида тўла мавжуд бўлавермайди. Шу боисдан ҳам терминшунослар (соҳа мута-

⁴⁶ Лотте Д. С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. М., 1969, с. 5.

⁴⁷ Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961, с. 9.

хассислари ва тилшунослар) тилдаги актив воситалар билан чекланиб қолмай, бир қатор ижодий тадбирларни ҳам амалга оширишлари зарур бўлади. Бундай тадбирларга, масалан, бир турдаги маънони ифодалашда барабар қўлланадиган синоним аффиксларни фарқлаш (дифференциялаш) ва уларнинг ҳар бирини маълум маънони ифодалашга хослаш (махсуслаштириш), тилда мавжуд бўлган баъзи пассив аффиксларни активлаштириш, янги (фақат термин ясашда қўлланадиган) аффикс ва аффиксоидларни вужудга келтириш ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Мазкур ишлар албатта, терминшуноснинг хоҳиши билан эмас, балки терминология талабларига мувофиқ равишда ҳамда терминни мукаммаллаштириш зарурати туфайли амалга оширилади. Шу билан бирга, улар адабий тилнинг қонун-қоидаларига қарама-қарши ҳолда эмас, балки мазкур қоидаларни такомиллаштириш, тўлдириш тарзида қаралмоғи лозим. Бунда термин ясашда амал қилинадиган нормативликнинг профессионал вариантлари ва унинг принциплари асосий аҳамиятга эга⁴⁸. Унинг актуаллик принципига кўра (юқорида таъкидланганидек) адабий тилда жуда пассив ҳисобланган аффикс терминологиядаги маълум турдаги маъноларни ифодалаш зарурати туфайли активлашуви ва кўп миқдордаги терминларни шакллантиришда иштирок этиши мумкин. Ўзбек тили техникавий терминларининг шаклланиши ҳам тилимиздаги: *-гич, -ма, -ий (-вий), -чи, -бон, -соз* сингари аффикс ва аффиксоидларнинг активлашувига сабаб бўлди. Эндиликда бу ясовчиларнинг ҳар бири кўплаб терминларнинг таркибида учрайди.

Термин яшашнинг мақсадга мувофиқлик принципига кўра, адабий тилда кам учрайдиган сўз яшаш усуллари терминологияда кенг амал қилади.

Ўзбек техникавий терминологиясида бу ҳолатни анча кенг тарқалган аббревиатуралар, қўшма ва бирикма терминлар ясалишида кўрамиз. Масалан: *МАЗ, КраЗ, КамАЗ* (автомобиллар); *СКА-6 комбайни, Т-4А трактори; ҳавоҳайдагич, тезкесар кескич, V-симон пайвандлаш; уч корпусли плуг, металлни совуқлайин ишлаш* кабилар. Бунда, баъзи мустақил (ўзлашма) сўзларнинг аффиксоид тарзида қўлланиши ҳам характерлидир. Масалан, *зангбардош пўлат, оловбардош металл,*

⁴⁸ Қаранг: Даниленко В. П., Скворцов Л. И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии.—«Вопросы языкознания», 1981, № 1, с. 7.

моторхона, аккумуляторхона каби. Бу ифодаларнинг кўпчилиги адабий тилда айна шу хилда қўлланмаслиги ҳам мумкин. Лекин улар терминология учун зарур ва мақсадга мувофиқдир.

Нормативликнинг айнанлик (аналогия) принципига кўра, бир типли терминлар таркибида бир хил аффикснинг айнан такрорланиши таъминланади. Масалан, *лазер, мазер, гразер; тош тергич, кўрактергич, сув ўлчагич, туп кўтаргич* каби. Буларда *-зер* ва *-гич* аффикслари айнан такрорланиб, бир типли терминларни ҳосил қилади. Ҳолбуки, адабий тилда бундай ҳолат номақбул қайтариқ ҳисобланади. Қайд этилган фикрлардан қўйдагича хулоса чиқариш мумкин.

Техникавий терминлар умумида адабий тил таркибига кирса ҳам, унинг функционал кўринишларидан бири сифатида «мустақил сектор» ҳуқуқига эга. Шу боисдан ҳам у, бир томондан, адабий тил қоидаларини асосга олиб иш кўради, унинг «қурилиш материаллари»дан фойдаланади. Иккинчи томондан, ўзига хос талаб ва қоидаларни ҳам жорий этади. Бундай махсус талабларга, масалан, термин ясашда амал қилинадиган: мунтазамлилик, системалилик, мотивлашганлик, комплекс ҳолда ясаш, бир типда ясаш ва бошқалар киради. Худди шунингдек, ҳар бир терминга қўйиладиган: аниқ маънолилик ва конкретлик, ихчамлик ва қулай талаффузлилик сингари бир қатор талаблар ҳам мавжудки, адабий тилда бундай ҳолатларга қатъий риоя қилинмайди. Шу боисдан ҳам, терминологияда адабий тилда деярли дуч келинмайдиган кўпгина қийинчилик ва муаммолар рўй беради. Шундай муаммолардан бири бирикма терминларда аниқловчи элемент ясаш масаласи эканлигини кўрдик.

Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясининг таркиб топиши ва ривожланишида асосан қўйдаги манбалар (ирмоқлар) иштирок этаётганлиги кўзга ташланади.

1. Тилимизда аввалдан мавжуд бўлган сўзларни термин вазифасида қўллаш. Бунда бошқача маънони ифодалаш учун фойдаланиб келинган баъзи сўзлар янгича (яъни терминологик) маънони ифодалаш учун ишлатилади. Мазкур ҳолатда сўз маъносининг ўзгариши катта роль ўйнайди. Масалан, аслида жонли предметларга хос тушунчаларни ифодалаган: *панжа, тиш, бармоқ, оёқ, қулоқ* кабилар; шунингдек, рўзғор ёки ко-сиблик асбобларини англатган *пичоқ, ўроқ, курак* сингари сўзлар ҳозирги замон техникавий терминологияси-

да термин (ёки унинг компоненти) сифатида қўлланмоқда. Масалан: *поршеннинг бармоғи, плунинг тиши, комбайннинг ўроғи, экскаваторнинг курағи* ва бошқалар.

2. Янги терминлар яшаш. Ўзбек тили фан ва техникавий терминологиясида янги терминлар яшаш усули айниқса кенг иштирок этмоқда. Бунда ўзбек тилининг ифодавий воситалари (сўз ва аффикслари) муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги терминологиямизнинг катта қисмини ясалма терминлар (буларнинг таркибида содда, қўшма ва бирикма терминлар ҳам мавжуд) ташкил этади. Мисоллар: *мослама, тиркама, ўлчагич, электр-арра, симтўр, электрподачи; ғалла ўрадиган комбайн, бензин ташувчи автомобиль* кабилар.

Бу хилдаги ўзбекча терминларнинг муҳим хусусияти шундаки, улар асосан калькалаш натижасида вужудга келади⁴⁹. Шунингдек, баъзиларининг таркибида русча-интернационал ўзлашмалар ҳам мавжуд бўлади.

3. Термин ўзлаштириш. Фан ва техникавий терминологиянинг салмоқли қисмини русча-интернационал ўзлашма терминлар ташкил этади. Масалан: *марксизм, демократия, партия, социализм, республика; комбайн, трактор, бульдозер, верталёт* каби.

Бу хилдаги терминлар фан ва техникавий терминологияни халқаро миқёсда унификациялашда ва ўзбек тилининг русча-интернационал фондини бойитишда муҳим ижобий аҳамиятга эга. Тилимизнинг русча-интернационал сўз ва терминлар билан бойишида рус тили муҳим роль ўйнамоқда. Чунки «Рус тили амалда СССРдаги барча халқларнинг миллатлараро алоқа ва ҳамкорлик қилишида умумий тил бўлиб қолди»⁵⁰.

Термин ўзлаштиришда, айниқса кўпчилик халқлар томонидан ўзлаштирилган ва мазмунини таржимада мукаммал ифодалаш қийин бўлган интернационал характердаги ифодаларга катта аҳамият берилади. Доҳий Ф. Энгельс бу ҳақда шундай ёзган эди: «Кўп ҳолларда умум томонидан қабул қилинган илмий ва техникавий ифодалардан иборат... зарурий чет сўзларни таржима

⁴⁹ *Эслатма:* Баъзи тилшунослар калька (яъни айнан таржима қилиш)ни сўз ўзлаштириш деб талқин этганлар (*Қаранг:* III а а х м е д о в Э. Вопросы калькирования с русского на узбекский язык. АҚД. Ташкент, 1974, с. 5). Аммо ўзбек тилидаги бундай сўзлар бошқа тилдаги эквивалентларига мазмун ва ясалиш модели жиҳатдан мос бўлса-да, аслида улар ўзбек тили материали (сўз ва аффикслари) иштирокида вужудга келтирилган сўзлардир. Шу боисдан уларни ўзлашма эмас, балки айнан таржима сўзлар, деб аташ маъқулдир.

⁵⁰ КПСС Программаси. Тошкент, 1961, II7-бет.

қилиш мумкин бўлса эди, уларга зарурат ҳам туғилмаган бўлур эди. Таржима буларнинг маъносини фақат бузади, тушунтириш ўрнига чигаллик вужудга келтиради»⁵¹.

Дарҳақиқат, баъзи интернационализмларни на фақат тўла, балки қисман таржима қилиш (калькалаш) ҳам асосий маънога путур етказди. Таққосланг: компенсация — *компенслаш*, вибрация — *вибрланиш*, реконструкция — *реконструктлаш*, табуляция — *табуллаш* ва бошқалар⁵².

Шу билан бирга, маъносини таржимада тўғри ифодалаш мумкин бўлган сўзларни кўп миқдорда ўзлаштириш ҳам маълум даражада терминологиянинг мураккаблашувига сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам меъёр тўғри белгиланиши лозим. Тилимиздаги илмий-техникавий терминларнинг асосий кўпчилигини ясалма ва ўзлашма терминлар ташкил қилади. Шу боисдан ҳам улар ҳақида алоҳида фикр юритамиз.

⁵¹ Энгелъс Ф. Развитие социализма от утопии к науке. М., 1947, с. 4.

⁵² Бу ҳақда қаранг: Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техник терминологиясининг айрим масалалари. Тошкент, 1977, 144-бет.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ЎЗЛАШМАЛАР. УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Тилларнинг ўзаро сўз алмашинуви қадимги даврлардан бошланган. Ўтмишда Европа халқларининг тиллари учун лотин ва грек тиллари, шарқ халқлари учун эса араб ва форс тиллари асосий сўз ўзлаштириш манбаи сифатида хизмат қилган. Бир неча аср давомида илмий асарларни араб ва форс тилларида ёзиш Ўрта Осиё зиёлилари учун ҳам анъана ҳисобланган. Шу боисдан ҳам Ал Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Улуғбек кабиларнинг илмий асарлари мазкур тилларда ёзилган. Бинобарин, Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек тилининг илмий терминологияси ҳам тарихан арабча ва форсча ёзма манбалар билан алоқадор. Албатта, араб ва форс тилида ёзилган манбалардаги барча терминларни ўзбек тили терминлари деб аташ мумкин эмас. Аммо улардан ўзбек тилига ўзлашган ва кейинги пайтда қўлланганларини ўзбек тилининг илмий терминлари қаторига киритиш мумкин.

Шуни қайд этиш керакки, ҳатто асримизнинг 20—30-йилларида ҳам тилимизда арабча-форсча ўзлашмаларнинг миқдори нисбатан устун эди. Буни ўша даврда яратилган русча-ўзбекча луғатларда «ва кимёвий, ижтимоий-сиёсий терминлар шаклланишида ҳам кўра-миз. Ҳатто у пайтларда ҳозирги тилимизда ўзлашма сифатида қўлланаётган кўпгина русча-интернационал терминларни форсча-арабча терминлар билан алмаштиришга уринишлар ҳам бўлган эди. Бироқ тарихий ривожланиш ўз йўлида давом этди. Натижада ўзбек адабий тили ва терминологияси бевосита рус тилининг ижобий таъсирида ўзининг ҳозирги замон тараққиёти даражасига эришди.

Шуни айтиш керакки, ўзбек тили луғат бойлигида ҳали ҳам анчагина арабча-форсча сўз ва терминлар сақланган. Бундай ифодаларнинг кўпчилиги халқнинг турмуш тарзига қадимда сингиган традицион соҳаларга, жумладан ижтимоий-сиёсий, халқ медицинаси, музика, классик адабиёти (шеърят) ва шунингдек, оно-

мастика (антропонимика)га оиддир. Кўпчилик туркий тиллар учун умумийликка эга бўлган бундай ўзлашмаларнинг табиати ҳозирги вақтда тамоман ўзгарган. Н. А. Баскаков ёзганидек, кўп асрлар давомида қўлланиши оқибатида мазкур арабча-форсча ўзлашмалар эндиликда Ўрта Осиё халқларининг ўз тил бойлигига айланган¹. Араб ва форс тилига хос бўлган кўпгина миллий хусусиятлар уларда сезилмас даражага келиб қолган. Шу боисдан ҳам, бу ўринда мазкур ўзлашмаларнинг тилимиздаги лексик-грамматик ва фонетик хусусиятлари ҳақида алоҳида тўхталиш зарурати бўлмас керак, деб ўйлаймиз. Бундан ташқари, ҳозирги даврда араб ва форс тилларидан сўз ва термин ўзлаштириш ўзбек тили учун характерли эмас.

Илмий-техника революцияси рўй бераётган ҳозирги даврда халқлар орасида алоқалар янада кучайиб бормоқда. Совет халқлари тиллари, жумладан, ўзбек тили учун ҳам илмий-техникавий терминларни ўзлаштиришда асосий ташқи манба ролини улуғ рус тили бажармоқда. Бевосита рус тилидан ва у орқали Европа тилларидан ўзлашган русча-интернационал лексика қатлами, бир томондан, тилимизнинг луғат бойлигини орттирса, иккинчи томондан, совет кишилари учун ва ҳатто халқаро миқёсда ҳам умумий бўлган муштарак лексик қатламни вужудга келтириб, ўзаро илмий алоқаларни мустаҳкамлашга кўмаклашади.

Интернационализмлар — яъни русча-интернационал сўз ва терминлар барча тилларнинг энг муҳим бойиш манбаларидан биридир. Академик В. Виноградов рус тили тараққиётининг асосий даврларини тадқиқ этиб, бу тилдаги ўзлашмаларнинг миқдори Улуғ Ватан уруши арафасидаёқ юз мингтага етганлигини қайд этган эди.

Тилшунос олим А. И. Киссен эса ўзбек тилидаги ўзлашмаларни кузатиб, фақат О. Усмонов ва Р. Дониёровларнинг «Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати»дагина саккиз мингга яқин русча-интернационал ўзлашмалар мавжудлигини кўрсатган эди. Ҳолбуки, мазкур луғат тилимизда кенг қўлланадиган ва оммалашган сўз-терминларнигина ўзида қамраган, холос. Агар биз физика ва унинг турлари, химия ва унинг тармоқлари, биология, космонавтика, техника ва уларнинг соҳаларига оид терминларни ҳам эътиборга ола-

¹ Баскаков Н. А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. М., 1959.

диган бўлсак, бу миқдор янада кескин равишда ортади. Чунки фақат химия соҳасидаги бирикмаларнинг ўзи бир миллиондан ортиқдир. Булар шунча номни вужудга келтирувчи реал объектдир. Маълумки, интернационализмлар ҳам дастлаб маълум бир тилнинг сўз ясаш воситалари ва грамматик қонун-қоидалари асосида вужудга келтирилади. У бошқа тилга ўзлашганда шу тилнинг нормаларига маълум даражада мослашади. Айниқса, улар таркибидаги морфемалар ўзи оид бўлган тилнинг миллий хусусиятларини чуқурроқ акс эттирганда бошқа тилга ўзлаштириш жараёнида муҳим лингвистик ўзгаришларга учрайди. Чунки ҳар бир тилнинг сўз бойлиги қанчалик тез ўзгармасин, унинг грамматик қурилиши ўз барқарорлигини деярли йўқотмайди. А. К. Боровков ҳам бу ҳолатни қайд этиб: «Ҳозирги ўзбек тилида,— деб ёзган эди,— арабча-форсча ва русча-интернационал сўз ва терминлар жуда кўпчиликни ташкил этади, аммо унинг грамматикаси ўзбекчалигича қолмоқда². Тилнинг мустаҳкам қоидалари, халқ тилининг ўзига хос характерли хусусиятлари ўзлашмаларга маълум даражада ўз таъсирини кўрсатади, яъни уларда баъзи лингвистик ўзгаришлар бўлишига олиб келади. Бу ҳолатни жумладан, интернационализмларнинг рус тилига ўзлашувида ҳам кўрамиз. Масалан, ҳозирги пайтда тилимизда кенг қўлланаётган атом, элемент ва пункт каби грекча ва лотинча сўзлардан (улар аслида «atomoz», «elementum», «Punctum» бўлган) *-ос*, *-ум* сингари қўшимчалар тушириб қолдирилган. Бу ҳолат рус тилининг грамматик ва орфоэпик қоидалари таъсирида рўй берган.

Ўзбек тилида русча-интернационал сўз ва терминларни ифодалашда уларнинг, асосан, русча шаклини норматив сифатида олиш қабул қилинган. Шунга қарамай, баъзи ўзлашмаларда ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари таъсирида бир қатор ўзгаришлар ҳам рўй берди.

Шу билан бирга, ўзлашма сўзлар таъсирида ўзбек тили тараққиётига оид бир қатор ижобий ўзгариш (янгилик)лар ҳам вужудга келди. Бундай ҳолатларни қисқароқ тарзда бўлса-да, баъзи фактлар асосида кўриб ўтишга тўғри келади.

² Боровков А. К. Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг. Ташкент, 1941, с. 35.

Русча-интернационал ўзлашмаларнинг лексик-семантик хусусиятлари

Терминологияда минимум фарқланишлар принципи муҳим аҳамиятга эга. Шунга кўра, фан ва техникавий терминлар имкони борича бир хилликка (умумийликка) эга бўлиши ва кўпчилик тилларда аynи бир шаклда ишлатилиши талаб этилади. Шу билан бирга, ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусияти ва традициялари ҳам мавжудки, бу ҳолат юқоридаги талабга тўла равишда мувофиқ келавермайди. Чунончи, тилимизда баъзи терминлар борки, улар узоқ тарихий давр давомида кенг қўлланиб келган. Янги тараққиёт ва шарт-шароит эса, унинг янги (ўзлашма) шаклини қўллашни тақозо этади. Натижада, мазкур хилдаги терминларнинг янги умумий формаси билан традицион формасини қўллаш борасида айрим номувофиқликлар рўй беради. Масалан, ўзбек тилида олдиндан географик термин сифатида Мўғулистон, Ҳабашистон, Марокаш, Жазоир, Миср, Юнонистон каби мамлакатларнинг номлари қўлланган. Бироқ шу номлар дунё карталарида ва кўпчилик халқлар тилида бошқача тартибда (яъни Монголия, Эфиопия, Марокко, Алжир, Египет, Греция сингари) ишлатилади. Бундай ҳолат ўзбек китобхонидан биргина тушунча учун икки хил ифода (термин)ни ўрганиш ва эса тутишни талаб этади. Худди шундай ҳолат бошқа соҳаларда ҳам мавжуд. Масалан, доришуносликда кўпгина доривор воситаларнинг традицион атамалари ва янгидан ўзлашган интернационал номлари мавжуд. Жумладан, *маргимуш* — мишьяк, *хантал* — горчичник, *новшадил* — нашатир каби. Терминологик талабга кўра бир тушунча учун фақат бир терминни қолдириш, бошқасидан эса воз кечишга тўғри келади. Аммо бундай жараён ҳам қийин муаммодир. «Маълумки,— деб ёзган эди Д. С. Лотте,— кенг тарқалган ва чуқур илдиз отган терминларни (у шу тилники ёки ўзлашма бўлишидан қатъи назар) ҳатто анча номақбул бўлганда ҳам тилдан сиқиб чиқариш қийин (айрим ҳолларда эса мутлақо иложи йўқ) масаладир»³.

Айниқса, бир терминнинг икки системадаги тил орқали (икки хил шаклда) ўзлашиши масалани ҳал этишни анча қийинлаштиради. Масалан, баъзи терминлар ўтмишда, грек, лотин ва араб, форс тилларидан бево-

³ Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М., 1982, с. 98.

сита шарқ тиллари орқали тилимизга ўзлашган. Кейинчалик улар яна рус тили воситасида ҳам қайта ўзлашган ва икки хил шаклга эга бўлиб қолган. Натижада ягона терминни қабул қилиш учун икки ҳолатдан бирига — ё традиционликка ёинки интернационалликка бир мунча имтиёз беришга тўғри келади. Бунга имконият бўлмаганда баъзан ҳар иккаласини ҳам синоним сифатида қараб, стилистик жиҳатдан фарқлаб ишлатишга тўғри келади. Масалан, бирини (традиционини) оғзаки нутқ, бадий адабиёт ва бошқа оммавий матбуотда, иккинчисини эса, илмий манбаларда илмий термин сифатида қўллаш мумкин, албатта.

Умуман, бундай мураккаб ҳолатларда масалани объектив ҳал этиш учун тилларнинг тенг ҳуқуқлиги ҳақидаги ленинча таълимотни ҳам, шунингдек, барча тилларда умумий интернационал лексика қатлами (термин)нинг бўлиши муҳим ижобий аҳамиятга эга эканлигини ҳам эътиборда тутиб, иш кўрмоқ керак бўлади. Масаланинг қандай ҳал этилиши тилшунос ва терминологларга ҳавола этилади. Тўғри, бундай масалани ҳал этиш баъзан шундай мураккаб тус оладики, оқибатда тилшунослар орасида бутун бир давр давомида ўзаро тортишувлар ҳам давом этади⁴.

Русча-интернационал ўзлашмаларнинг тилимиздаги фонетик, орфоэпик ва орфографик хусусиятлари

Русча-интернационал сўз ва терминларнинг ўзбек тилига ўзлашуви ўзига хос характерли хусусиятларга эга. Бундай ҳолат халқнинг турмуш тарзи, тарихий шарт-шароити ва тилларнинг турли системаларга оидлиги каби сабаблар билан алоқадор. Масалан, XIX асрнинг II ярмида (Ўрта Осиё халқлари феодализм тартиблари билан боғлиқ шароитда яшаганда) русча-интернационал сўзларнинг ўзлашуви ниҳоятда примитив тарзда бўлиб, бунда асосан, оғзаки нутқ муҳим роль ўйнаган. Шу боисдан ҳам ўзлашма сўзлар хилма-хил вариантда талаффуз қилинган ва ёзилган⁵.

Ҳозирги даврда русча-интернационал сўз ва терминлар онгли равишда, юксак савияда ўзлаштирилади. Кўпгина ўзлашмалар ўзбек тили сўз бойлигидан мус-

⁴ Қаранг: Усмонов О. Ижтимоий-сиёсий терминологиямизнинг муҳим масалалари. «Шарқ юлдузи», 1982, 1-сон.

Қаранг: Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. Тошкент, 1981.

таҳкам ўрин олди ва улардан тилимизнинг сўз ясовчи воситалари орқали янги сўз ва терминлар ҳам ясалмоқда. Аммо русча-интернационал сўзларни ўзлаштириш, айниқса, ўзбек тилининг рус тили билан яқин ҳамкорлиги фақат ўзбек тилининг луғат бойлигини ошириб қолмай, балки унинг товуш таркиби (фонетикаси)ни ва орфоэпиясини, грамматикаси ва графикасини ҳам такомиллаштирди. Ўз ўрнида ўзбек тилининг ўзига хос нормалари таъсирида ўзлашмаларда ҳам маълум ўзгаришлар рўй бердики, бу ҳолат ёзма тилда ҳам, оғзаки нутқда ҳам ўз аксини топмоқда.

Бу ҳолатларни айрим группаларга ажратиб қисқача қайд этиб ўтамиз.

1. Русча-интернационал ўзлашмалар таъсирида тилимизда қуйидаги фонетик ўзгаришлар юзага келди:

а) сўз бошида қўш ундошлар ишлатилиши: *грамматика, криминалистика, проспект, план, штаб* каби;

б) сўз ичида қўш унли ва ундошларнинг ўзига хос тартибда бирикуви пайдо бўлди: *экскаватор, проект, конспект, аэробус, телеэкран, космонавт, фронт* каби;

в) ёлашган товушларнинг қўлланиши: *бюро, яхта, компьютер, партнёр* каби;

г) имломизда аввал мавжуд бўлмаган *ц, шч*, товушлари ҳамда *ъ, ь*, (айириш ва юмшатиш) белгилари ишлатила бошлади: *цемент, цитрус, плашч, яшчик, фильм, автомобиль, сантьяго, конъюктивит* кабилар. Шуни қайд этиш керакки, дастлабки даврда русча *ц* товуши ўзбек тилида *ч* орқали берилган ва улар баъзи сўзларда айни шу ҳолда ўзлашиб кетган (*церков* — черков, *царизм* — чоризм каби). Тарихан, айириш белгиси араб тилидан ўзлашган баъзи сўзларда ҳам мавжуд эди. Аммо арабча сўзлардаги айириш белгиси билан русча-интернационал сўзлардаги айириш белгиси ўз вазифаси жиҳатдан маълум фарқли хусусиятга эга.

Ўзбек ва рус (шунингдек Европа) тиллари турлича системадаги тиллар ҳисобланади. Бинобарин, мазкур тиллардаги сўз қўллаш, талаффуз қилиш жараёнида баъзи фарқлар бўлиши ҳам табиий. Шу бондан ҳам (гарчи русча-интернационал сўзларнинг, асосан русча формаси ўзбек тили учун ҳам норма сифатида қабул қилинган бўлса-да) мазкур сўзлардан баъзилари ёзма ва оғзаки тилда қисман ўзгаришга учрайди.

1. Русча-интернационал («дж» шаклидаги) қўш ундошли ўзлашма сўзлардан бир ундош (*д*) тушириб қолдирилади: *Джоуль* — Жоуль, *джин* — жин (машина), *джут* — жут, *джемпер* — жемпер каби.

2. Ўзлашма сўзлардаги (сўз охиридаги) *-ие, -ий* каби қўшимчалар *-ия* тарзида талаффуз этилади: *правление* — правления, *санаторий* — санатория, *криматорий* — криматория каби. Буларнинг луғатларда қандай шаклда берилиши ҳам ҳали қатъий ҳал этилган эмас. Русча-интернационал сўз ва терминларнинг ўзбек тилидаги муҳим ўзгаришларидан бири — уларда маълум товушнинг орттирилишидир. Масалан, рус тилидаги: *танк, кровать, банк, диск, киоск* каби сўзлар ўзбек тилида *танка, каравот, банка, диска, киоска* сингари (битта *a* товуши орттирилиб) талаффуз этилади ва кўпинча шундай ёзилади. Аммо машина сўзи нуқтада *мошина* деб аталса-да, (русча шаклига кўра) *машина* деб ёзилади.

Қайд этилганлардан маълумки, ўзбек тилига русча-интернационал сўз-терминларнинг ўзлашуви, улардаги ўзига хос (яъни тилимиз учун янги) ҳолатлар тилимизнинг товуш таркибини бойитиб, унинг фонетик, орфоэпик ва имло қоидаларини такомиллаштиришга хизмат қилади. Шу билан бирга, ўзбек миллий тилининг традицион фонетик ва орфоэпик нормалари таъсирида уларнинг баъзилари жузъий ўзгаришларга ҳам учрайди.

Интернационализмларнинг морфологик хусусиятлари

Ўзбек тилига ўзлашган русча-интернационал сўз ва терминлар морфологик жиҳатдан бир қатор ўзгаришларга учрайди. Айниқса, уларнинг грамматик кўрсаткичларида муҳим ўзгаришлар юз беради. Бундай ҳолатни қуйидагича кўрсатиш мумкин.

1. Русча-интернационал сўзлар тилимизда сон жиҳатидан ўзгаришга учрайди. Кўпгина сўзлар рус ва бошқа тилларда фақат кўпликда қўллангани ҳолда, ўзбек тилида бирлик сонда берилади. Масалан: *бонь*— *бон* (ҳужжат), *ботики* — *ботик*, *вирусы*— *вирус* каби.

2. Интернационализмлар ўзбек тилига ўзлашганда уларнинг жинс (род) кўрсатиш хусусияти (маъноси) йўқолади. Масалан, Европа тилларида *-ант, -ент, -арий, -орий, -ат, -атор (-тор, -ор, -ёр), -ер, -ин, -ир, -ит, -ад, -оид, -он, -трон* ва бошқа ясовчилар мужской роддаги; *-ад(а); -и(я), -ур(а), -ер(а)* кабилар эса женский роддаги предмет ва ҳодиса номларини ясайди. Аммо ўзбек тилида: *аспирантура, ассамблея, армия, касса, ария, галерея* кабиларнинг женский роддалиги; *ректорат, дель-*

финарий, дирижёр сингариларнинг эса мужской родда-лиги деярли тасаввур ҳам этилмайди. Чунки ўзбек тилида предмет ва ҳодисаларнинг родлари мавжуд эмас.

Шахсларнинг род (жинс)да фарқланиши эса фақат ўзлашмалардагина учрайди. Масалан, рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан ўзлашган: *машинистка, официантка, артистка, стенографистка, санитарка* кабиларнинг ҳамда араб тилидан келиб кирган: *муаллима, олима, шоира* сингариларнинг женский роддалиги фарқланади, холос. Бироқ касб ва мутахассисликни билдирувчи бир қанча интернационал терминлар (Масалан: *инженер, врач, юрист, агитатор, лектор* кабилар)да эса род фарқланмайди.

3. Интернационал ва русча ўзлашмалардаги келишик, эгаллик ва бошқа грамматик кўрсаткичлар ҳам нейтраллаштирилади. Яъни улар ё ўзбекча қўшимчалар билан алмаштирилади ёки қисқартиб олинади. Масалан, конституции СССР — *СССР конституцияси*, марксистско-ленинская теория — *марксча-ленинча назария*, грамматическая категория — *грамматик категория*, ракетная техника — *ракета техникаси* каби.

Русча-интернационал ўзлашмаларда сўз ясалиши масалалари

Ўзлашма русча-интернационал сўзлардан янги сўзлар ясаш ҳамда улардаги баъзи сўз ясовчиларнинг ўзбек тилида берилиши масаласида баъзи муаммолар мавжуд. Айниқса, ўзбек тилида русча-интернационал сўз ясовчиларнинг мавжудлиги ҳақидаги ва қўшма сўзларда интерфикс (боғловчи элемент)ларнинг ифодаланиши масаласи тўла ҳал этилмаган. Шунини қайд этиш керакки, бу муаммолар ҳали алоҳида тадқиқот объектига айланмаган.

Баъзи ўзлашма русча-интернационал сўз ва терминлар таркибида: *о, и, е* каби интерфикс (бириктирувчи унли)⁶лар келади. Латин ва грек тилларига оид бу интерфиксларнинг вазифаси ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Чунинчи, баъзи тилшунослар интерфикснинг амал қилиш доирасини кенгроқ белгилайдилар⁷. Шу

⁶ Юшманов Н. В. Грамматика иностранных слов.— В кн. Словарь иностранных слов. М., 1942, с. 809.

⁷ Земская Е. А. Интерфиксация в современном русском словообразовании.— В кн. Развитие грамматики и лексики современного русского языка. М., 1964, с. 42.

сабадан ҳам улар интерфикснинг: а) ўзак билан суффиксни; б) суффикс билан сўз ўзгартувчи қўшимчани; в) ўзак морфемаларни (қўшма сўзларда) ўзаро боғлашни кўрсатганлар. Аммо бошқа бир қатор тилшунослар эса, интерфикс терминини фақат қўшма сўз компонентлари (ўзаклар)ни боғловчи воситаларга нисбатангина қўллаш лозимлигини қайд этадилар⁸.

Биз бу ўринда интерфиксларнинг тилимиздаги ўзлашма қўшма терминлар таркибида ифодаланишини кўриб чиқамиз. Ҳозирги ўзбек тилининг фан, техника ва ишлаб чиқаришга оид лексикасида кўпгина қўшма терминлар мавжуд бўлиб, уларнинг компонентлари дастлаб интерфикслар воситасида бириккан бўлади. Масалан, фақат *электр* сўзи иштирокидагина: *электропечь, электролампа, электрокомбайн, электротрактор, электромотор, электроавтоматика, электропоезд, электростанция, электромеханика, электромагнит, электроплуг* каби кўплаб қўшма терминлар ясалган. Аммо тилимизга ўзлаштириш жараёнида уларда хилма-хил ўзгаришлар рўй беради. Шу сабабдан уларнинг ўзбек тилидаги лугат, дарслик ва матбуотда ифодаланиши бир хилда эмас. Чунончи, бу терминларнинг баъзилари айнан ўзлашса (масалан, *электрохимия, электромотор, электромеханика* каби), бошқаларининг бир қисми (кўпинча иккинчи компоненти) таржима қилинади. Масалан: *электр арра* — электропила, *электр дазмол* — электроутюг, *электр подачи* — электропастух каби. Иккинчидан, ўзлашмаларнинг баъзиларида интерфикс сақланса (масалан: *электрохимия, электропоезд, электротрансформатор*) бошқаларидан у туширилиб қолдирилади (*электр печь, электр плуг, электр машина, электр насос* каби). Шунингдек, мазкур типдаги ўзлашма терминларнинг конструкцияси ва имлосида ҳам бир хиллик йўқ. Уларнинг баъзисида компонентлар ажратиб ёзилса, бошқасида қўшилиб ёзилади. Ҳатто биргина терминнинг ўзи ҳам турлича шакл ва усулда ёзилади. Масалан: *электростанция* — электр станция — *электр станцияси* — электрик станция сингари. Баъзан интерфикс ўрнида турлича изоҳ ва қўшимчалар ҳам қўлланади. Мисол: *электромашина* — электр билан ишлайдиган машина каби.

Бизнинг фикримизча, тўлиқ ўзлашмалар (яъни ҳар иккала компоненти ҳам ўзлашган қўшма терминлар) да

⁸ Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967, с. 266.

интерфиксни ҳам сақлаш мақсадга мувофиқдир. Масалан, *электростанция, электрокомбайн, электропług* каби. Иккинчи қисми калька (таржима) қилинган қўшма терминларда эса интерфиксни тушириб қолдириш мумкин. Масалан: *электрподачи, электрдазмол, электрарра* каби.

Аммо ҳар иккала ҳолатда ҳам уларнинг имлосида бир хиллик бўлиши, яъни компонентларининг қўшилиб ёзилиши мақсадга мувофиқдир. Чунки бир томондан, бу ҳолат аслига (яъни русча-интернационал шаклига) мувофиқ бўлса, иккинчи томондан, ўзбек тилида терминларнинг бир бутунлигини таъминлайди.

Шунинг учун ҳам ўзбек тилининг янги имло қоидаларида ва луғатларида бунга алоҳида эътибор бермоқ зарур.

Рус тилининг ўзбек тили тараққиётига таъсири тилимизнинг кенг миқёсда ривожини, унинг семантикаси ва грамматик қурилишининг беқиёс равишда такомиллашуви билан ҳам характерланади.

Ўзбек терминологияси соҳасида олиб борилган кузатишлар шуни кўрсатадики, тилимизга рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан фақат сўзларгина эмас, балки бутун-бутун сўз бирикмалари ва конструкциялари, сўз ясаш моделлари ҳам ўзлаштирилган. Булар орасида бир бутун семантик маънога эга бўлган ва ягона тушунчани ифодалайдиган бирикма терминларнинг ўзлашуви ва ифодаланиши айниқса характерлидир. Чунинчиси, уларнинг баъзилари тўла таржима (*калька*) қилинса (масалан, *сиёсий тузум, ишлаб чиқариш кучлари, тиббий ёрдам, маҳаллий саноат* каби); бошқалари қисман таржима қилиниб (масалан, *морфологик таҳлил, грамматик қурилиш, техникавий ёрдам сингари*); яна бошқалари эса қисман ўзгартиш билан (масалан, *информацион программа, демократик республика, структурал лингвистика, симфоник оркестр, федератив республика* шаклларда) ифодаланади. Шунини қайд этиш керакки, ўзбек тилида мазкур сўз бирикмаларининг ифодаланиш усуллари, бу жараёнда рўй берадиган ўзгаришлар ва айниқса, грамматик кўрсаткичларнинг хусусиятлари ҳали етарли даражада тадқиқ қилинмаган. Натижада, мазкур ҳолат билан алоқадор бўлган баъзи муаммолар ҳам мавжудки, уларни тўғри ҳал этиш тилшуносларимизнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Ўзбек тилига оид манбалар (дарслик⁹, луғат¹⁰ ва тадқиқотлар¹¹) да рус тили орқали ўзлашган: *революцион, стилистик, объектив, эмоционал* типдаги сўзлар ясалма сифатлар дейилиб, уларнинг таркибидаги *-он (-ион), -ик, -ив, -ал (-иал)* кабилар эса, сифат ясовчи аффикслар сифатида қайд этилган. «Ўзбек тили грамматикаси» да ҳам айти шундай фикр билдирилиб, мазкур қўшимчалар русча-интернационал отлардан сифат ясовчи пассив аффикслар қаторига киритилган¹².

Дарвоқе, биринчи қарашда, айтиқса, улар билан алоқадор бўлган ва тилимизда алоҳида қўлланаётган сўз (от)лар доирасида бу фикр тўғридек туюлади. Бироқ, биз шу хилдаги беш-ўнта сўз билан чегараланмай, аниқловчи функциясида келадиган ўзлашмаларнинг барчаси учун умумий бўлган қонуниятни аниқлайдиган бўлсак, мазкур фикрнинг етарли асосга эга эмаслигини англаб оламиз.

Маълумки, ҳар бир тилда янги (ясалма) сўзлар шу тилнинг сўз яшаш қоидалари асосида ва маълум моделлари иштирокида яратилади. Янги сўзлар ва терминлар,— деб ёзган эди. В. В. Виноградов,— тилда илгаридан мавжуд бўлган ёки янгидан вужудга келтирилган сўз яшаш моделлари асосида яратилади.

Бироқ *-ал (-иал), -он (-ион), -ик, -ив* каби аффикслар иштирокида сўз яшаш моделларининг ўзбек тилида тарихан мавжудлигини ҳам, шунингдек, уларнинг бирор тартибда янгидан пайдо бўлганлигини ҳам тилимиз материаллари тасдиқламайди.

Баъзи тилшуносларимиз буларнинг ўзлашма интернационал аффикслар эканлигини қайд этганлар, аммо, уларнинг «қайси тилдан ва қандай йўллар билан тилимизга кириб келганлиги ҳали аниқланганича йўқ»¹³,— деб ёзганлар. Шундай экан, ўзбек тили нуқтаи назардан юқоридаги морфемаларни тарихий-этимологик жиҳатдан қандай тўғри изоҳлаш мумкин? Улар иштирокида сўз яшаш моделларини ўзбек тилига хос моделлар дея оламизми?

⁹ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1967.

¹⁰ Фуломов А., Тихонов Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем луғати. Тошкент, 1977.

¹¹ Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. Тошкент, 1974.

¹² Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология. Тошкент, 1975, 284-бет.

¹³ Абдуллаев Ф. А. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва унинг ривожланиш йўллари ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 3-сон, 48-бет.

Дарҳақиқат, Ф. Абдуллаев кўрсатганидек, бу морфемаларнинг баъзилари Европадаги айрим тилларда сўз ясовчи аффикс эканлиги ҳам, шунингдек, уларнинг ўзлашмалар таркибида ўзбек тилига кириб келганлиги ҳам тўғри. Аммо тилимиз билан мазкур тиллар орасида бевосита (оилавий) яқинлик бўлмагани ҳолда ва бу аффикслар ўзбекча сўзларга қўшилиб, бирорта ҳам янги сўз ясамагани ҳолда, тилшуносликка оид манбаларда уларнинг ўзбек тилининг сифат ясовчи аффикслари қаторига киритилиши мақсадга мувофиқ эмас, деб ўйлаймиз.

Ўзлашмаларнинг характерли хусусиятларидан бири шундаки, улар маълум тушунчанинг шартли ифодаси сифатида қабул қилинади. Улар ўзлаштирувчи тил грамматикаси нуқтаи назаридан маъноли қисмлар (морфемалар)га ажратилмайди. Тилшунос А. И. Смирницкий ҳам бу ҳолатни қайд этиб: «Сўз,— деб ёзган эди,— тўлиқ, тугалланган, грамматик шаклланган яхлит сўз тарзида эмас, балки дейиш мумкинки, қандайдир бир лексик материалнинг парчаси тарзида ўзлаштирилади. У фақат бошқа тилларнинг системасида ва бошқа тилнинг, ўзлаштирувчи тилнинг воситалари билангина янги, шаклланган тус олади»¹⁴. Шунинг учун ҳам *-он (-ион), -ал (-иал), -ив, -ик* кабилар билан келган *селекцион, сентиментал, эффе́ктив симфоник* каби ўзлашмаларни ўзбек тилида грамматик жиҳатдан қайта шаклланган сифатлар деб айта олмаймиз. Зарурат туғилганда эса тилимиздаги аффикслар иштирокида ўзлашма сўзларнинг от шаклларида (масалан, *техника-вий, цилиндр-симон, ротор-ли* каби) сифатлар ясаймиз.

Сўз ясалиш қондалари ва морфемаларга қўйиладиган талаблар нуқтаи назаридан ҳам мазкур типдаги сўзларнинг ясалмалиги шубҳалидир. Чунки ҳар бир ясалма сўз асосан икки қисмдан — яъни асос ва ясовчидан иборат бўлмоғи лозим. Шундай экан, биз, *субъектив, консерватив, ревизион, традицион, грамматик, орфографик* кабиларни ҳамда айни шу хилдаги: *клерикал* (адабиёт), *социал* (тузум), *мемориал* (ансамбль), *рацион* (ем), *коллектив* (шартнома), *реактив* (самолёт), *пассив* (аффикс), *актив* (одам), *эластик* (жисм), *антик* (адабиёт), *юримдик* (консультация) кабиларни ясалма деб қарайдиган бўлсак, уларни морфемаларга

¹⁴ Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956, с. 235.

(ўзак ва ясовчиларга) ҳам ажратишимиз керак. Чунки бу сўзлар ҳам, юқорида қайд этилган сифат ясовчи аффикслар билан келган ва мазкур сўзларга хос грамматик функцияни бажаради. Аммо бундай морфемаларга ажратиш мантиқан тўғри бўлмайди. Чунки уларда биз учун тушунарли бўлган ўзак ва ясовчилар мавжуд эмас. Ана шу сабабдан ҳам, баъзи мантиқий ноаниқликларга грамматикамизда ҳам дуч келамиз. Масалан, унда: «-ик билан ясалган баъзи сўзларнинг (*эластик, эпик, юридик, антик* каби) шу туришида ўзак ва аффиксларга ажратиб бўлмайди»¹⁵ деб айтилган. У ҳолда нимага асосланиб, бу сўзларни ясалма дея оламиз?

Маълумки, ясалма сўзнинг муҳим белгиларидан бири ундаги ўзакларнинг шу ҳолатда маъно бера олиши¹⁶ ҳамда уларнинг бошқа морфемалар билан ҳам бирика олишидир. А. Фуломов бу ҳолатни қайд этиб: «Бирор сўзни ўзак ва аффиксга ажратиш учун ўзак деб аталадиган қисм бугунги тилда мустақил маъно бериши, бу маъно ясалиб чиққан сўзнинг маъноси билан боғланиши, ўзак бошқа аффикслар ҳам қабул қила олиши ва аффикс деб ажратиладиган қисм бундан бошқа ўзакларга ҳам қўшила олиши шартдир»¹⁷— деб ёзган эди. У ҳолда юқорида *-он, -ал, -ив, -ик* каби аффикслар иштирокида ясалган деб қайд этилган *эволюцион, интонацион, селекцион, консерватив, сентиментал* сингари сўзларнинг ўзаклари (масалан, *эволюци, интонаци, консерват, сентимент* кабилар) тилимизда мустақил маъно ҳам англатмайди, шунингдек бошқа аффиксларни ҳам қабул қила олмайди.

Модомики, охири *-ал (-иал), -он (-ион), -ив, -ик* билан тугалланган русча-интернационал аниқловчи сўзларни ясалма сифатлар деб атар эканмиз мазкур сўзлар билан бир хил вазифани бажарадиган *контрол* (иш), *гуманитар* (фан), *морфем* (луғат), *демократ* (шоир), *стационар* (насос), *рентабел* (хўжалик), *радар* (қурилма), *ювелир* (магазин), *сувенир* (моллар), *капитал* (қурилиш), *апогей* (узоқлик), *кардан* (вал) кабилардаги аниқловчиларни тузилишига кўра қандай изоҳлаш мумкин?

Аслини олганда, ўзбек тилига *-ал (-иал), -он (-ион), -ик, -ив* каби сифат ясовчи аффикслар бошқа тиллар-

¹⁵ Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология, 285-бет.

¹⁶ «Ўзбек тили грамматикаси»да: «Ясашга асос бўлган элемент мустақил ҳолида айрим сўз бўлиши керак»,—деб қайд этилган.

¹⁷ Фуломов А. Ф. Ўзбек тили морфологиясига кириш. Тошкент, 1953, 9-бет.

дан (алоҳида аффикс ҳолатда) ўзлашган эмас. Чунки грамматик шакллар, айниқса сифат ясовчилар С. Усмонов ёзганидек, ўзи мансуб бўлган тилнинг миллий хусусиятларини ниҳоятда кучли акс эттиради. Улар бошқа тилларга сўз ўзлаштиришда катта қийинчилик туғдиради. Шу боисдан ҳам, улар ўзлаштирувчи тилда турлича усуллар (масалан, ўзлаштирувчи тилдаги бирор мувофиқ аффикс билан алмаштириш ёки умуман тушириб қолдириш каби) йўллар билан нейтраллаштирилади¹⁸. Шу сабабдан, рус тилидан ўзбек тилига кўплаб сўзлар ўзлаштирилган, ammo бирорта ҳам русча сифат ясовчи аффикс тилимизда мустақил ҳолда қўлланмайди. Бинобарин, қайд этилган аффиксларнинг мустақил ясовчи сифатида ўзлашганлиги ва тилимизда уларнинг русча-интернационал сўзлардан сифат ясаётганлиги ҳақидаги фикр ҳақиқатга мос келмайди.

Аслида ясалма деб қайд этилган: *интонацион, реви́зион, гимнастик, симфоник, консерватив, сентиментал* сўзлари ҳам, худди шунингдек, *гуманитар, демократ, циркуляр, сувенир* кабилар ҳам ўзбек тили нуқтаи назаридан ясалма эмас, балки бутунича ўзлашган сўзлардир. Чунки биз улардан бирортасини ҳам русча-интернационал сўз (от)дан интернационал аффикс иштирокида ясаганимиз йўқ. Балки, Европа тилларидан рус тилига улар қандай шаклда ўзлашган бўлса, биз ҳам уларни айна шу ҳолатда (рус тилидан) ўзлаштирганмиз. Қийёсланг: *революционный* — революцион, *субъективный* — субъектив, *сентиментальный* — сентиментал, *гуманитарный* — гуманитар каби. Демак, сўз ясашига хос равишда, биз ўзакка бирор ясовчи аффикс (материал қисм) қўшмадик, аксинча интернационал қисм (ўзак)ни ўзлаштириб, русча сифат ясовчи қўшимчани олиб ташладик (қисқартирдик), холос. Демак, бу ҳолат сўз яшаш эмас, балки ихчамлаштириш (қисқартиш) усули билан сўз ўзлаштиришдир.

Шуни қайд этиш керакки, от туркумидаги интернационал сўзларни ўзлаштириш билан бу хилдаги аниқловчи вазифасидаги сўзларни ўзлаштириш орасида бир мунча фарқ бор. Масалан, *революция, эстетика, эмоция, эффект* сингари отлар якка (мустақил сўз) ҳолида ўзлашган бўлса, *революцион, эстетик, эффектив, эмоционал* кабилар эса сўз бирикмалари таркибида (масалан, *революцион кураш, эстетик тарбия, эффектив усул,*

¹⁸ Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1968.

эмоционал туйғу каби) ўзлашган. Бундай бирикмаларда аниқловчи сўз ҳар вақт ўзлашма бўлади, аниқланмиш эса (юқоридагидек) калька қилинган бўлиши ҳам, ёки ўзлашма бўлиши ҳам (масалан, *информацион программа, федератив республика, сентиментал асар, симфоник куй* каби) мумкин.

Бунда айниқса, рус тилида: *-ическ, -ичн(ый)* каби аффикслар билан ясалган сўзлар (сифатлар)нинг ўзбек тилига ўзлашиши характерлидир. Чунки *редакционная, объективный, территориальная* кабилардан фақат русча қўшимча *-н(ый)* қисқариб, *редакцион, объектив, территориал* каби шакли ўзлашса, *техническая* (причина), *античная* (литература), *эластичный* (материал), *юридическая* (консультация), *космическая* (прапространство) каби бирикмалардаги аниқловчилар ўзбек тилида ифодаданганда уларнинг асоси (ўзаги) сифатида *технич, антич, эластич, юридич, космич* кабилар ўзлашади (бунда ҳам русча аффикснинг *-н(ый, ое, ая)*, *-еск (ий, ое, ая)* сингари қисмлари қисқаради ва шу билан бирга, ўзакда товуш ўзгариши (яъни *ч* нинг *к* га ўтиши) ҳам рўй беради. Бизнингча, бу ҳолат талаффузда қулайлик туғдириш ва мазкур сўзларнинг асл (от) формасини тиклашга интилиш билан боғлиқ бўлса керак¹⁹. Шу тариқа ўзлашма аниқловчилар тилимизда *техник* (сабаб), *юридик* (консультация), *космик* (парвоз) тарзида шакллантирилади.

Улар иштирокида ясалган *коллектив шартнома, эволюцион давр, симфоник оркестр, сентиментал адабиёт* кабиларни ўзбек тили нуқтаи назаридан «от+от» типдаги бирикмалар деб аташ ҳам мумкин. Чунки мазкур типдаги баъзи сўзлар ҳатто рус тилида ҳам от сифатида қаралган²⁰. Жумладан, тилшунос Е. А. Земская ҳам рус тилидаги: *универсал, уникал, интеллектуал, индивидуал, аноним* каби ўзлашмаларнинг от туркумидаги сўзлар эканлигини қайд этган²¹. Ҳақиқатдан ҳам, рус тилида улардан сифат ясалганда русча махсус сифат ясовчилар қўшилади. Масалан: *универсальный, актуальный, уникальный, революционный, эмоциональный, эластичный* каби.

¹⁹ Чунки одатда, рус тилида отлардан сифат ясалганда сўзнинг сўнгги бўғинидаги *к* товуши *ч* га ўтади (масалан, *амиак* — амиачный каби).

²⁰ Қаранг: Акуленко В. В. Вопросы интернационализация словарного состава языка. Харьков, 1972.

²¹ Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973, с. 260—261.

Агар «Сўзнинг ясамалигини белгилашда энг кейинги ясалиш ҳисобга олинади»²² бўлса, мазкур сўзларнинг тилимизга ўзлашувидаги сўнги ясалиш — уларнинг русча сифат формасидир. Биз ўзлаштириш жараёнида улардаги (русча) сифат ясовчиларни олиб ташлар эканмиз, демак ўзакни — яъни сифатга асос бўлган қисмни ўзлаштирган бўламиз. Шу боисдан ҳам уларни бирикма таркибида аниқловчи функциясида келадиган от характеридаги сўзлар дейиш мантиқан тўғри бўлади. Чунки русча *коллективный* — сифат ҳам, *коллектив* — от ҳам ўзбек тилида биргина сўз орқали яъни коллектив деб берилади. Натижада якка ҳолда қўлланса унинг вазифасини аниқлаш (функциясини белгилаш) да қийинчилик туғилади.

Қайд этилган фикрлардан яна шу нарса маълум бўлдики, тилимизда сўз ўзлаштиришнинг (айнан ўзлаштиришдан ташқари) қисқартиб ўзлаштириш усули ҳам мавжуд экан. Бу ҳолат кўпчилик туркий тилларга ҳам хосдир²³.

Таниқли тилшунос Н. А. Баскаков бу ҳолатни қайд этиб: «Қўпгина тилларда, — деб ёзган эди, — русча сифат ясовчи қўшимча қисқаради. Масалан, татар тилида *актив* (активный), *конкрет* (конкретный), *актуал* (актуальный), *абсолют* (абсолютный), *материал* (материальный)»²⁴ каби.

А. А. Оруджев эса озарбайжон тилида ҳам аини шундай ҳолатнинг мавжудлигини кўрсатиб: «...озарбайжон тилида русча қўшимча *-ный* олиб ташланади, масалан, *атрибутив, модал, норматив, флексив*»²⁵, — деб ёзган эди.

Дарвоқе, ўзбек тили ҳам русча-интернационал сўзларни бевосита рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан ўзлаштирган ва бу жараёнда русча сифатлик аффикслари қисқариб, интернационал қисм ўзлашган. Бу ўзлашма интернационализмларда (агар улар маълум бир тилда ясалма ҳисобланса ҳам) морфемалар (ўзак ва ясовчилар) орасидаги семантик алоқа сезилмас ҳолга келган. Ўзбек тили нуқтаи назаридан улар энди

²² Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология, 15-бет.

²³ *Қаранг:* Гарипов Т. М. Именное словообразование в башкирском языке. Уфа, 1959, с. 133; Урекенова Р. А. Образование терминов в казахском языке. Алма-Ата. 1980.

²⁴ Баскаков Н. А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. М., 1961, с. 64.

²⁵ Оруджев А. А. О разработке лингвистической терминологии в Азербайджанской ССР. — Вопросы терминологии, с. 173.

ясалма эмас, балки туб сўзларга айланган²⁶. Қайд этилган фикрлардан қуйидагича хулосага келиш мумкин:

1. Ўзбек тилида русча-интернационал сўз (от)лардан сифат ясовчи мустақил интернационал аффикслар мавжуд эмас.

2. Русча-интернационал сўзлардан (охири *-ив*, *-ик*, *-он* (*-ион*), *-ал* (*-иал*) билан тугаган сўзлар тилимиз нуқтаи назаридан ясалма эмас, балки ўзлашма сўзлардир.

3. Аниқловчи вазифасида келадиган мазкур ўзлашмалар тилимизга, асосан бирикмалар таркибида, русча сифат ясовчи қўшимчаси қисқартиб ўзлаштирилган.

4. Ўзбек тилида ихчамлаштириш йўли билан сўз ўзлаштириш усули (модели) ҳам мавжуддир.

Биз, тилшунослигимизда айни шундай ҳолат (яъни қисқартиш йўли билан сўз ўзлаштириш усуллари) мавжудлигини эътиборга олиб иш кўрганимиздагина ҳозиргача тилшуносларни ноқулай аҳволда қолдираётган, ўқув-ўқитув ишларида қийинчиликлар туғдираётган чалкашлиқдан халос бўламиз ва бундай ўзлашмаларнинг барчаси учун умумий бўлган меъёрни тўғри белгилай оламиз ҳамда улар ҳақида мантиқан асосли бўлган фикр баён эта оламиз.

Атоқли отдан таркиб топган ўзлашма терминларни ўзбек тилида ифодалаш масаласи

Тарихий тараққиёт жараёнида юз берадиган ўзгаришлар, фан ва техникадаги янгиликлар тилда турли хил усулда ифодаланadi. Чунончи янги тушунчага мувофиқ янги сўз (термин) яратилади ёки бошқа тилдан бевосита ўзлаштирилади ёинки тилда мавжуд бўлган сўзларга янгича маъно ифодалаш вазифаси юкланади. Дастлаб инсон, географик объект ва бошқа индивидуал предметларнинг хусусий номи бўлган атоқли отларнинг термин сифатида қўлланиши, яъни лексик-семантик усулда термин ясалиши ҳам айни шу хилдаги сўз денотатининг ўзгариши²⁷ натижасида рўй беради. Шуни қайд этиш керакки, тилдаги оддий сўзнинг термин вазифасида қўлланиши билан атоқли отларнинг терминлашуви орасида бир мунча фарқ мавжуд. Чунки

²⁶ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, 10, 14-бетлар.

²⁷ Қаранг: Вопросы разработки научно-технической терминологии. Рига, 1973, с. 113.

оддий сўзлар терминлашганда фақат унинг семантикасида ўзгариш рўй беради, холос. Атоқли отлар термин вазифасида қўлланганда эса сўзнинг семантикасида ҳам, ишлатилиши ва имлосида ҳам муҳим ўзгаришлар вужудга келади. Чунончи, унинг маъносидаги индивидуаллик умумийлик билан, атоқлилиқ эса оддийлик билан алмашади. Энди у якка шахс, алоҳида географик объект ёки махсус предметларнинг хусусий номини эмас, балки фан ёки техникага оид бир турдаги тушунчаларнинг умумий номини англатади²⁸.

Атоқли отларнинг англатган маъноси ва хусусиятлари ҳақида тилшуносликда турлича фикрлар мавжуд. Масалан, тилшунослардан Л. А. Булаховский, А. А. Реформатский, О. С. Ахманова кабилар атоқли отлар маълум семантик маънога эга эмас (не имеет значения) деб қайд этсалар, бошқа бир қатор тилшунослар, масалан: Ф. И. Буслаев, Л. В. Шчерба кабилар эса уларнинг семантик маъноси мавжуд (имеют значения) деб кўрсатадилар. Ўзбек тили нуқтаи назаридан қараганда атоқли отлар, айниқса, турдош от ва бошқа сўз туркумларидан таркиб топган атоқли отлар ўз мазмунига эга бўлади ва улар маълум мақсад билан қўлланган бўлади. Масалан, Умурзоқ, Турсун номлари *узоқ яшасин*, *ўлмасин* маъносида аниқ мақсад билан кишиларга қўйилади.

Отларнинг атоқли ва турдош отларга бўлиниши гарчи лингвистикада қадимдан маълум бўлса-да, узоқ даврлар давомида, асосан турдош отларни ўрганишга алоҳида эътибор бериб келинган.

Ономастика (лингвистик тадқиқотларда барча атоқли отларни шу соҳага киритадилар), унинг объекти ва соҳалари, айниқса атоқли отларнинг турдош отга айланиши ва термин вазифасида қўлланиши кейинги даврдагина айрим тадқиқотчиларнинг диққатини жалб этмоқда²⁹.

²⁸ Ўз навбатида, аксинча ҳолатни, яъни турдош от. сифат, равиш, феъл ва турлича синтактик бирикмаларнинг атоқли от вазифасида қўлланишини ҳам кўрамиз. Улар кўпинча киши номлари сифатида қўлланади. Уроқ, Теша, Болта, Турсун, Тўхтасин, Яхши, Эркин, Озод, Шаҳло, Олти, Бешим, Бахтиёр, Сотиболди, Бердиёр, Қўйбоқар кабилар.

²⁹ Қаранг: Даниленко В. П. Имена собственные как производящие основы современного словообразования.— В сб. Развитие грамматики и лексики современного русского языка. М., 1964, с. 77—93; Шарашова М. К. Наричательные образования от собственных. АКД. М., 1968.

Рус тилидаги ўсимлик номларини тадқиқ этган М. К. Шарашова бу соҳада қўлланаётган атоқли отларни уч гурпуага ажратган. Чунончи:

1. Антропонимика (кишиларнинг шахсий ном ва фамилиялари, тахаллус ва лақаблари, ҳайвонларнинг отлари, мифологик ва илоҳий номлар).

2. Топонимика (географик номлар: макротопонимика ва микротопонимика, гидронимика, оронимика ва бошқалар).

3. Алоҳида объектларнинг индивидуал номлари ва бошқалар³⁰. Мазкур тадқиқот гарчи рус тилидаги ўсимлик номларига оид бўлса-да, унда қайд этилган ономастик группалар ўзбек терминологияси материалларини ўрганишга ҳам маълум даражада мувофиқ келади. Чунки рус тилидаги каби ўзбек тилида ҳам кўпчилик ономастик терминлар бевосита ўзлашган ёки русча-интернационал терминларга монанд равишда юзага келтирилгандир. Ўзбек тилининг турли хил фанлар ва техникага оид терминологиясида атоқли отларнинг қуйидагича турлари термин вазифасида қўлланади.

а) кишиларнинг исм, фамилияси ва тахаллуслари: *берунит, менделеевий, хамрабаевит, рентген, байкот, маузер, макентош* ва бошқалар;

б) мифологик қаҳрамонларнинг номлари: *адонис, нарцисс, сирень* (ботаникада);

в) географик объектлар (*мамлакат, шаҳар, тоғ, денгиз, кўл, дарё* ва жойларнинг номлари), масалан, *германий, америций, калифорний, байкалит; шорсуит, каштан, шерози* (тери), *қоракўли* (қўй) ва ҳоказолар;

г) осмон жисмлари: *ой* (либретцияси), *қуёш* (системаси) *қутб ёғдуси* каби.

д) турли хил фирма ва ишлаб чиқариш маркаларининг номлари: *«Волга», «Жизули», «Форд», «Виллис»* (машина); *бостон, шампан* (вино) ва бошқалар. Мазкур бўлинишларни яна қисмларга ажратиш мумкин. Бироқ бу ҳодисани ҳар томонлама ва чуқур текшириш масаласи катта ҳажмдаги алоҳида тадқиқот ишларини тақозо этади. Биз бу ўринда масаланинг умумий томонларини қайд этиш ва баъзи далилларни таҳлил этиш билан чекланамиз.

Ўзбек тилида, нисбатан олганда, шахс отлари ва географик объектларнинг номларидан вужудга келган

³⁰ Шарашова М. К. Наричательные образования от собственных. АКД. с. 16.

терминлар кўпроқ миқдорни ташкил этади. Улар ўзлашма тарзида ҳам, асл ўзбекча номлардан ясалган ҳолда ҳам учрайди. Аммо уларнинг асосий кўпчилигини ўзлашма терминлар ташкил этади. Шахс отларидан вужудга келтирилган терминлар илмий манбаларда коммеморатив терминлар³¹ деб ҳам юритилади.

Коммеморатив терминлар, асосан, тарихий шахслар, атоқли олимлар, машҳур реал ва афсонавий қаҳрамонларнинг (уларнинг шарафига қўйилган) номларидан иборат бўлади.

Ижобий шахсларнинг номларидан таркиб топган терминлар катта аҳамиятга эга. Утган асрда яшаган рус табиатшуноси В. Измайлов шахс номларидан ифодаланган терминларни инсониятнинг буюк алломаларига фанда қўйилган абадий ёдгорлик деб атаб, уларни эҳтиёт қилиш зарурлигини уқтирган эди³². Коммеморатив терминлар, кўпинча фалсафа, математика, физика, химия, медицина ва техника соҳаларида тилнинг муҳим ифода воситаси сифатида актив қўлланади.

Урин-жой ва географик объектларнинг номлари эса геология, география, биология, ботаника ва қишлоқ хўжалик терминологиясида муҳим ўрин эгаллайди.

Турлича халқлар ва тилларга хос бўлган атоқли отлар термин сифатида қўлланганда ўз миллий хусусиятини йўқотиб, интернационал характерга эга бўлади ва маълум тушунчанинг ифодаси сифатида кўпгина тилларда ўзлашма термин ёки унинг элементи тарзида ишлатилади.

Интернационал характердаги бундай терминлар ҳозирги пайтда деярли барча фан соҳаларида ва техникада кенг қўлланади. Улар қуйидагича маъноларни англатиб келади:

1. Техникада машина, қурол ва деталларни: *рентген, дизель, маузер, Гук шарнири, Гравер шайбаси* ва ҳоказо.

2. Философияда: а) фалсафий йўналиш ва оқимларни: *гегелчилик, махизм, кантизм*; б) маълум йўналишга хос шахсларни: *марксчи-ленинчи; махчи, кантчи* ва бошқалар.

3. Химияда элементларни: *менделеевий, ломоносовий, германий, америций* каби.

³¹ Қаранг: Натансон Э. А. Термины, как особый раздел лексики и источники русской технической терминологии. АКД. М., 1967, с. 11.

³² Измайлов В. О ботанической номенклатуре на русском языке.—«Московский телеграф», 1827, Ч. 18, № 24, отд. I, с. 276.

4. Геологияда минералларни: *берунит, хамрабаевит, байкалит, шорсуит* ва бошқалар.

5. Физикада: а) қонунлари: *Ньютоннинг учинчи қонуни, Архимед қонуни*; б) ўлчов бирликларини: *ампер, вольт, жоуль*; в) предметларни: *Архимед колбаси, Яблочков шами*.

6. Медицинада: а) касаллик номларини: *Боткин касаллиги, Базедов касаллиги*; б) дори номларини: *Бехтеров таблеткаси, Павлов микстураси, Вишневский мази*.

7. Астрономияда осмоний жисм ва уларнинг қисмларини: *Зухра (Венера), Икарус, Молчанов доираси* каби.

8. Математикада теорема, формула ва бошқаларни: *Пифагор теоремаси, Ньютон биноми, Крамер формуласи* ва бошқалар.

9. Ботаникада ўсимлик ва сабзавот номларини: *қримсағиз, мейер лимони, семеренко, давлатбой, линея* каби.

10. Мустақил фан соҳаларини: *марксизм-ленинизм, дарвинизм, алгоритм* (алгоритм — Ал Хоразмий номидан) ва бошқалар.

Шуниси ажабланарлики, атоқли отлардан ифодаланган бундай термин ва терминоэлементлар фан ва техникада реал мавжуд бўлгани ҳолда ва кенг қўлланилганга қарамай, ҳали бу материал туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида ҳам, махсус тадқиқот объектига айлангани йўқ.

Номлардан тузилган терминлар борасида рус тилида баъзи терминшуносларнинг ишларида ва Бутуниттифоқ терминологлар кенгаши (1959) материалларида йўл-йўлакай баён этилган айрим фикрларни учратамиз, холос. Бироқ бу фикрлар ҳам ўзаро бир-бирига мос келмайди. Айниқса, номлардан иборат терминларнинг аҳамияти ҳақида билдирилган муносабатлар бир-бирига зиддир.

Масалан, терминшунос Н. К. Сухов бу хилдаги терминлар, намунавий термин бўла олмаслигини ва улар кўпинча бошқа хил терминлар билан алмаштирилиб қўлланишини айтган³³.

Бошқа олимлар эса уни ижобий ҳодиса сифатида баҳолаганлар. Масалан, Д. С. Лотте: «Бу терминлар бир қатор ижобий хусусиятларга эга. Улар ҳеч қандай

³³ Қаранг: Сухов Н. К. Об основных направлениях современной терминологической работы в технике — Вопросы терминологии. М., 1961, с. 76.

нотўғри таассурот туғдирмайди ва бу сифати билан нейтрал терминларга яқин туради»³⁴,—деб ёзган эди. Тилшунос В. П. Петушков ҳам, Н. К. Суховнинг фикрига эътироз билдириб, бу хилдаги терминлар ижобий аҳамиятга эга эканлигини ва улар ҳозирги пайтда турли соҳаларда кенг қўлланаётганлигини таъкидлайди³⁵.

Ҳақиқатан ҳам, ҳар иккала номувофиқ қарашда ҳам маълум асослар, сабаблар бор. Чунки биринчидан, номлардан иборат терминлар сўз маъносининг ўзгариши орқали вужудга келганлиги сабабли, ўзи ифодалаган тушунчанинг белгиларини аниқ кўрсатмайди, балки уни аташ (номлаш) орқали ифодалаб келади. Унинг бу хусусияти, терминологиядаги асосий принциплардан бири — яъни шакл ва мазмун алоқадорлиги принципига монелик қилади. Н. К. Сухов уларнинг айтиши шу камчилик томонини назарда тутиб, баҳолаган, албатта. Аммо бу хил терминлар ўзлашмалиги туфайли барча тилларда фақат биргина тушунчанинг номи сифатида қўлланади ва бошқа хил маънолар (полисемия)га эга бўлмайди. Д. С. Лотте эса, айтиши шу нуқтаи назардан уларни ижобий баҳолаб, нейтрал терминлар қаторига киритган. Умуман, бу хилдаги терминларнинг афзаллиги яна шундаки, улар интернационаллик туфайли барча тилларда бир хилда ифода этилади (яъни шаклий бир хилликка эга бўлади). Бу эса, ўз навбатида, турли миллат вакилларининг ўзаро бир-бирларини тушунишларига ва ҳамкорлик қилишларига қўмаклашади ҳамда турли хил тиллар илмий терминологиясининг бойишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади.

Шу боисдан ҳам, атоқли отлардан таркиб топган терминларни ижобий баҳолаш ва бу борада махсус тадқиқотлар олиб боришни фойдали деб қараш мумкин.

Атоқли отларнинг терминлашуви ўзига хос мураккаб жараён бўлиб, у бир қатор қийинчиликлар билан ҳам боғлиқдир. Чунки бунда атоқли отлар осонгина термин сифатида қўлланмайди, балки унинг денотати ва ишлатилиш доирасида ҳам, транскрипцияси ва имлосида ҳам катта ўзгаришлар рўй беради — аслида улар қайта шакллантирилади. Булардан ташқари, ҳар

³⁴ Лотте Д. С. Основы построения научно-технических терминов. М., 1961, с. 27.

³⁵ Қаранг: Вопросы терминологии. М., 1961, с. 27.

бир миллий тилнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда ҳар бир фан соҳасининг махсус томонлари ҳам бир қатор қийинчиликларни вужудга келтиради. Терминшунослар эса, бу муаммоларни тўла эътиборга олиши ва имкони борича уни тўғри ҳал қилмоғи зарур.

Атоқли отларнинг термин вазифасида қўлланиши турлича характерда бўлади. Жумладан:

а) атоқли от тўғридан-тўғри (яъни шаклий ўзгаришсиз) турдош отга ўтиб, термин вазифасида қўлланилади. Шу боисдан ҳам, у маълум фан соҳасининг термини сифатида айни шу ҳолатда қайд этилади. Масалан, *дизель, ампер, кулон, макентош* каби.

б) маълум аффикс қабул қилиб (ясалма ҳолатда) терминга ўтади: *гётит, берунит, ломоносовий, германий, байкалит* каби;

в) составли термин компоненти сифатида қўлланилади: *Гук шарнири, Гравер шайбаси, Архимед колбаси, Ньютон қонуни* каби;

г) метафорик тарзда қўлланиб ҳам предмет тушунчасини ифодалайди: «*катюша*» (ҳарбий қуроли номи), «*Антей*» (АН-22), «*Илья Муромец*» (ИЛ-18) самолётлари.

Бундай ҳолатлар тилимизнинг сўз ва термин ясаш усулларини бойитади ҳамда грамматик қоидаларни такомиллаштиришни тақозо этади.

Атоқли отлардан ифодаланган термин (ва терминоэлемент)ларни тузилиши ва функциясига кўра икки турга ажратиш мумкин:

1. Мустақил термин сифатида қўлланадиган номтерминлар.

2. Бирикма термин компоненти бўлиб келадиган ном-терминоэлементлар.

Бу группаларнинг ҳар бири ўзига хос мураккаб хусусиятлар ва муаммолар билан боғлиқдир. Шу сабабдан ҳам, биз уларнинг ҳар бир тури устида алоҳида фикр юритишни лозим топдик.

НОМ-ТЕРМИНЛАР

Кўпчилик терминологик системаларда атоқли отлар мустақил термин, яъни ном-термин сифатида қўлланиб келади. Уларнинг асосий кўпчилигини шахс номлари, фамилиялари асосида шаклланган коммеморатив терминлар ташкил этади.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, коммеморатив терминларнинг вужудга келиш жараёни маълум қоида ва

талаблар билан ҳам боғлиқдир. Масалан, Д. С. Лотте шахс номлари (фамилиялари)ни маълум соҳанинг термини вазифасида қўллашда тубандаги талабларни эътиборга олишни таъкидлаган.

Ном-термин билан аталувчи тушунча, биринчидан, фан ва техникада жуда катта аҳамиятга эга бўлган, уларнинг тараққиётида муҳим этапни ташкил этган предмет ва жараёнлар билан бевосита алоқадор бўлиши керак.

Иккинчидан, ном-термин мазкур кашфиётни бевосита амалга оширган ёки ўзининг бутун фаолиятини шу кашфиётга бағишлаган, унга даъват этган шахс билан боғлиқ бўлмоғи лозим.

Учинчидан, бундай номлар кўпинча мураккаб терминларнинг компоненти (терминоэлементи) вазифасида кенг қўлланиши мақсадга мувофиқдир.

Дарҳақиқат, ном-терминларнинг аксарияти мазкур соҳада алоҳида кашфиётлар қилган, маълум қонунларни аниқлаган шахсларнинг номлари (фамилиялари) билан бевосита боғлиқдир.

Масалан, физикада электр токи кучининг ўлчов бирлиги — *ампер* шу бирликни аниқлаган физик олим Ампернинг; электр қувватининг ўлчов бирлиги — *ватт* эса унинг тадқиқотчиси Уаттнинг; тебраниш частотасининг ўлчов бирлиги — *герц* уни аниқлаган олим Герцнинг; электр сифими бирлиги — *фарада* машҳур инглиз физиги Фарадейнинг номлари (фамилиялари) асосида шаклланган.

Бошқа фанлардаги кўпчилик ном-терминлар ҳам айна шу тарзда вужудга келгандир.

Аммо баъзи ҳолларда юқоридаги талаблар истисно тарзида бўлиши ҳам мумкин. Бунда терминга асос қилиб олинган номлар мазкур илмий тушунчанинг кашфиётчиси бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, кимёвий элементлардан *лауренсий* (Эрнст Лоуренс), *курчатовий* (И. В. Курчатов), *нильсборий* (немис физиги Нильс Бор) шарафига номланган. Шунингдек, *гётит* (Гёте), *берунит* (Абу Райҳон Беруний) каби терминлар ҳам фикримизга далил бўла олади. Чунки бу сиймолар мазкур кимёвий элементларнинг бевосита кашфиётчилари эмаслар.

Шуни қайд этиш керакки, ном-терминларнинг шакли (тузилиши) барча фанларда қатъий бир формада эмас. Баъзи фанларнинг хусусиятига кўра улар ҳам маълум бир шаклий тус олади. Масалан, физикада ўлчов бирлиги номлари сифатида улар деярли махсус

кўрсаткичсиз қўлланади. Мисоллар: *кельвин, жоуль, кулон, генри* каби.

Аксинча, химия ва геологияда эса улар махсус кўрсаткич (интернационал қўшимча)га эга бўладилар.

Масалан, химияда: *-ий* қўшимчаси билан: *германий, ломоносовий, менделеевий* каби; геологияда *-ит* суффикси иштирокида: *шорсуит, байкалит, берунит* кабилар. Бироқ буларнинг барчаси учун умумийлик шундан иборатки, улар термин вазифасида қўлланганда турдош отга айланади. Терминшунос Л. И. Божно ҳам уларнинг бу хусусиятини қайд этиб: «Қўпчилик ўзлашма терминлар,— деб ёзган эди,— атоқли отлардан таркиб топган бўлиб, улар маълум бир техникавий тушунчани ифодалаганда турдош от шаклида қўлланади»³⁶. В. П. Даниленко эса айтиши шу хилдаги терминларни характерлаб: «Ҳақиқатда ҳам, физикавий ўлчов бирликларини ифодаловчи атоқли отлар турдош отга ўтади ва турдош от хусусиятига эга бўлади ҳамда сифат яшашда асос (ўзак) сифатида хизмат қилади»³⁷,— деб ёзган эди. Аммо физика терминлари луғатида физикавий ўлчовларни англатувчи бу терминларнинг баъзилари (масалан, Жоуль, Фарадей кабилар) мазкур талабга номувофиқ ҳолда, бош ҳарфлар билан берилганлигини кўрамаиз³⁸. Ҳолбуки, улар бош ҳарфларда ёзилганда ўзининг собиқ функциясида (яъни шахс билдирувчанлик маъносида) келади ва уларни терминлар қаторида қайд этишга ҳам ҳеч қандай зарурат қолмайди. Шунинг учун ҳам, ном-терминларни, ўз функциясига мос равишда, кичик ҳарфлар билан ёзиш мақсадга мувофиқдир.

Атоқли отларнинг терминлашувида уларнинг транскрипцияси билан боғлиқ бўлган баъзи қийинчиликлар ҳам мавжуд. Тилшунос А. Л. Пумпянский бу масалани тўғри ҳал этишнинг аҳамиятини қайд этиб: «Чет тиллардан кириб келган терминлар, чет эл олимлари номлари ва фирма ҳамда географик номлар транскрипциясига оид илмий принципларни ишлаб чиқиш жуда катта аҳамиятга эгадир»³⁹,— деб ёзган эди.

³⁶ Божно Л. И. Технические термины в немецком языке. М., 1961, с. 8.

³⁷ Даниленко В. П. Русская терминология. М., 1977, с. 38.

³⁸ Қаранг: Маллин Р. Х., Назиров Э., Қодиров Р. Физикадан русча-ўзбекча терминлар луғати. Тошкент, 1974, 78 ва 252-бетлар.

³⁹ Пумпянский А. Л. Функциональный стиль научной и технической литературы.—«Вопросы языкознания», 1977, № 2, с. 90.

Дарвоқе, ном-терминларнинг кўпчилиги ўзига асос бўлган атоқли от (фамилия)ларга шаклан монанд бўлса ҳам, уларнинг айримлари баъзи ўзгартишлар билан қўлланади. Масалан, физика терминологиясида Уатт — *ватт*, Вольт — *вольт*, Фарадей — *фарада*; ёки химияда немис физиги Нильс Бор шарафига номланган 105-элемент қўшма от тарзида *нильсборий* деб аталади. Шунини қайд этиш керакки, ҳозирги замон илмий терминологиясида қўлланаётган интернационал ном-терминларнинг асосий қисми ўзбек тилига рус тили орқали ўзлашмоқда. Шу боисдан ҳам, бу терминларнинг русча шакли ўзбек тили учун ҳам норма сифатида қабул қилинади. Аммо ўзбек тилининг ўзига хос хусусияти ва ундаги айрим сўзларнинг функцияси баъзи ном-терминларга ўз тилимиз нуқтаи назаридан маълум ўзгартиш киритишни ҳам тақозо этади⁴⁰.

Ҳозирги даврда фан ва техниканинг тез, ҳар томонлама тараққиёти турлича фан ва соҳаларнинг ўзаро яқинлашувига, аралашувига сабаб бўлмоқда. Натижада, ўзга бир соҳанинг тушунчалари (шунга боғлиқ равишда терминлари ҳам) иккинчи бир соҳада ҳам қўлланади. Масалан, физика билан техника бир системадаги соҳалар бўлгани сабабли, баъзи физикавий катталиқ бирликлари (масалан, *вольт*, *кулон*, *ампер*, *жоуль* каби ном-терминлар) техникада ҳам қўлланади. Шу боисдан бўлса керак, айрим авторлар бу терминларни техникавий терминлар деб ҳам қараганлар⁴¹. Аммо, техникавий терминлар алоҳида (махсус) олиниб тадқиқ қилинганда, физикавий терминларни улардан фарқлаш (дифференциациялаш) зарур, албатта. Чунки Илмий-техникавий терминология комитетининг қўлланмасида ҳам, масалан, автомобиль терминлари тадқиқ этиладиган бўлса, ундан соф электро-техникавий тушунчаларни англатувчи терминларни ажратиш зарурлиги қайд этилган.

⁴⁰ Масалан, занжирдан ўтаётган электр токига кўрсатиладиган қаршилиқ бирлиги атоқли немис олими Георг Оҳм номи билан аталади. Бироқ, рус тилига *ом* шаклида қабул қилинган. Ўзбек тилида ҳам айни шу шаклнинг амалда қўлланаётганлиги катта қийинчилик туғдирмоқда. Чунки тилимизда айни шу сўзнинг омоформаси мавжуд. Бу терминни аслича (яъни немисча шаклда) Оҳм деб аташ маъқул бўлур эди. Бу ҳолат ўқув-ўқитув жараёни учун ҳам, шунингдек, тил маданияти нуқтаи назаридан ҳам мақсадга мувофиқ бўларди.

⁴¹ Қаранг: Б о ж н о Л. И. Технические термины в немецком языке, с. 36; Д о н и ё р о в Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. Тошкент, 1977, 71-бет.

Ном-терминларнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, улар янги терминлар ясаш учун асос сифатида ҳам хизмат қилмоқда. Уларнинг баъзилари интернационал элементлар билан бирикса, бошқа хиллари миллий тил аффиксларини қабул қилиб, унга мослашади (ассимиляцияга учрайди).

Масалан, физикавий ном-терминлар *метр* элементи билан бирикиб келиб, техникавий тушунчаларни ифодалайди: *вольт* + метр, *ампер* + метр, *герц* + метр каби. Бунда физикавий терминлардан техникавий терминлар — яъни ўлчов техникаси номлари ясалади.

Баъзи ном-терминлар эса, ўзбекча ясовчилар билан бирикиб, янги тушунчани англлатиб келади. Масалан: *гальван* — *лаш* (гальванизация), *ленинчи*, *гегелчилик* (гегельянство), *толстойчилик* кабилар. Бу хусусият барча соҳаларга оид ном-терминларга хосдир. Демак, ном-терминлар миллий тилларда янги-янги терминлар ясаш учун ҳам муҳим восита сифатида хизмат қилар экан.

АТОҚЛИ ОТЛАРНИНГ ТЕРМИНОЭЛЕМЕНТ ВАЗИФАСИДА КЕЛИШИ

Интернационал характердаги отлар бирикма термин таркибида терминоэлемент вазифасида ҳам қўлланади. Бироқ содда ном-терминлардан фарқли равишда турли хил атоқли отлар бунда кўпинча аниқловчи вазифасида келиб, маълум бир компонентнинг белгисини билдиради. Улар бундай вазифада келганда икки хил кўринишда — яъни қ а р а т қ и ч ёки с и ф а т л о в ч и аниқловчи шаклида бўлади. Бу икки турдаги аниқловчининг ҳар бири ўзига хос мураккаб томонларга эгаки, бу ҳол уларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқишни тақозо этади.

Қ а р а т қ и ч аниқловчи вазифасидаги атоқли отлар. Бирикма термин таркибида келган атоқли отларнинг кўпчилиги ўзидан кейинги компонент билан «қаратқич + қаралмиш» типига алоқага киришади. Бунда биринчи ўринда келган (белгисиз қаратқич келишигидаги) атоқли от ўзидан кейинги компонентни аниқлайди. Масалан: *Бор атоми* — атом Бора, *Петров ёйи* — дуга Петрова, *Лайман серияси* — серия Лаймана, *Лауэ методи* — метод Лауэ, *Ой либрецияси* — либреция Луны ва бошқалар. Мазкур бирикмадаги атоқли отлар грамматик томондан тобе (аниқловчи) бўлиб,

мантиқий жиҳатдан эса, тобелантирувчи бўлиб келади. Бунда, улар ўзининг асл (яъни атоқли отлик) функциясини ҳам бутунлай йўқотмайди. Чунки уларда маълум даражада шахс ва якка предмет билдирувчанлик маъноси ҳам мавжуд бўлади. Шу боисдан ҳам, мазкур элементлар манбаларда бош ҳарфлар иштирокида қайд этилади. Масалан, *Бреге қондаси*, *Журдон принципи*, *Линке актинометри* каби.

Тузилишига кўра эса, бу терминоэлементлар содда ёки жуфт ҳолда келади. Масалан, *Аркадьев шамолўлчагичи*, *Рособи тўлқини*; *Михельсон-Мартен актинометри*, *Вильд-Фусс барометри*, *Стефан-Больцман қонуни* кабилар⁴². Бунда жуфт ҳолдаги терминоэлементлар чизиқча (дефис) билан ёзилади.

Сифатловчи аниқловчи вазифасидаги атоқли отлар. Атоқли отларнинг сифатловчи аниқловчи вазифасида келиши, аниқроғи улардан сифат яшаш усули тилимизда қадимдан мавжуддир. Масалан, *ироқи(й) дўппи*, *ҳисори(й) қўй*, *бағдодий эшик*, *амиркони(й) маҳси* кабилар узоқ даврлардан буён қўлланиб келмоқда. Бироқ машҳур шахслар номлари билан алоқадор бўлган сиёсий йўналиш, иш-услуг ва ҳоказоларни англатувчи *марксча-ленинча таълимот*, *стахановча ишлаш*, *зобинча метод*, *маяковскийча шеър* кабилар эса кейинги даврнинг — совет даврининг маҳсулидир. Эндиликда фан-техника тараққиёти билан боғлиқ ҳолда бундай терминоэлементларнинг миқдори янада ортиб бормоқда.

Бироқ шунга қарамай, кейинги 25—30 йил давомида матбуотда ва оғзаки нутқда отлардан ясалган нисбий сифатларнинг позицияси анча сусайиб бораётганлигини ва унинг ўрнида «қаратқич+қаралмиш» типидagi бирикмалар кўпроқ қўлланаётганлигини кўрамиз. Натижада, отлардан, жумладан атоқли отлардан ҳам, нисбий сифат ясовчи қўшимчалар ҳам пасивлашиб, улар «эскироқ» сўзлар таркибида учрайдиган бўлиб қолмоқда.

Аммо одат тусига кирган бу қаратқичли бирикмалар маънода аниқликни талаб этадиган терминология учун унчалик мақбул эмас. Д. С. Лотте қаратқичли ва сифатловчили бирикмаларнинг терминологиядаги

⁴² Аъзамов А., Назиров Э. Атмосфера физикасидан русча-ўзбекча терминлар луғати. Тошкент, 1972; Маллин Р. Х. Назиров Э., Қодиров Р. Физикадан русча-ўзбекча терминлар луғати. Тошкент, 1974.

имкониятларини қайд этиб шундай ёзган эди: «Умуман олганда, сифат билан отнинг бирикуви икки от бирикмасидан кўра қулайроқдир. Бироқ иккинчи хил бирикмани ҳам мутлақо инкор этиб бўлмайди. Шу боисдан, баъзи умумий характердаги шартлар билан ҳар иккала турдаги бирикмани икки хил классификацион схемадаги терминларни яшашда фойдаланиш мумкин»⁴³. Унинг кўрсатишича, рус тилидаги *Рессорный болт* термини *болт рессора* ифодасидан маъно жиҳатдан тамоман фарқ қилади⁴⁴. Шу боисдан ҳам, интернационал характердаги аниқловчилар (нисбий сифатлар)ни ўзбек тилида тўғри ифодалаш ва ўринли тарзда қўллаш зарурати кучаймоқда. Бироқ бу зарурат билан мавжуд имконият орасидаги номувофиқлик бир қатор қийинчиликларга сабаб бўлмоқда.

Аслида, бу қийинчилик фақат мазкур маънодаги аниқловчи элемент яшашда иштирок этадиган аффиксларнинг тилимизда мавжуд эмаслигида эмас, балки уларнинг кейинги даврда анча кам қўлланиб, пассивлашиб қолганлигида ҳамдир. Натижада, баъзи авторлар, «қаратқич+қаралмиш» типидagi бирикмаларни ҳам ўз ўрнида, ҳам сифатловчи аниқловчи («сифатловчи+сифатланмиш» бирикмаси) ўрнида ишлатмоқдалар. Мана айрим мисоллар: *Қуёш вақти, Ньютон вақти, Гринвич вақти, Қуёш системаси, Ферми энергияси; Черенков нурланиши, Кулон сочилиши, Доплер кенгайиши* ва бошқалар. Ҳолбуки, мазкур терминларнинг русча эквиваленти (айни шу маънода) нисбий сифат+от шаклида ифодаланганлигини кўрамиз. Мисол: *солнечное время, ньютоновское время, гринвическое время, черенковское излучение, кулоновское рассеяние, доплеровское уширение* каби. Чунки аслида, Л. И. Божно ёзганидек, «Бир қанча атоқли отлар аниқловчи вазифасида келади. Бунда улар албатта сифат ясовчи қўшимча қабул қилган бўлади»⁴⁵.

Аксинча, сифатловчи аниқловчи ўрнида қаратқич аниқловчининг қўлланиши эса, терминологияда кўпгина қийинчиликларни ва ҳатто хатоликларни ҳам вужудга келтиради. Бунинг асосий сабаби шундаки, сифатнинг семантик асосини белги-хусусият ташкил этганлиги учун нисбий сифат+от бирикмасида предметнинг

⁴³ Лотте Д. С. Основы построение научно-технической терминологии, с. 33.

⁴⁴ Уша асар, 32-бет.

⁴⁵ Уша асар, 33-бет.

белгиси (унинг сифати) акс этади; аксинча, отнинг семантик асосини предметлик ташкил этгани сабабли, «қаратқич келишигидаги от+от» бирикмасида эса, отлар орасидаги муносабатлар акс этади⁴⁶. Бинобарин, қаратқич аниқловчи сифатловчи аниқловчининг вази-фасини тўлиқ бажара олмайди.

Оқибатда сифатловчи аниқловчи ўрнида келган қаратқич келишигидаги от термин ифодалаш лозим бўлган асосий маънодан бошқачароқ маънони вужудга келтиради. Масалан, *Черенков нурланиши*, *Ньютон вақти*, *Доплер принципи* каби терминлардан, асосан мазкур шахсларга оид тушунчалар англашилади. Ҳолбуки, улар термин сифатида бир турдаги (умумий) физикавий тушунчаларни ифодалаш лозим эди.

Айниқса, *Доплер кенгайиши*, *Кулон сочилиши*, *Резерфорд сочилиши*, *Лоренц қисқариши* каби терминлардан мантиқий бирор тушунча англаш қийин. Шунинг учун ҳам баъзи терминшунослар бу типдаги терминларга анча танқидий муносабатда бўлганлар.

Хусусан, мазкур хилдаги терминларда аниқловчи элементни бош ҳарфлар билан ёзиш зарур бўладики, бу ҳол ёзувда имловий ноқулайликларни ҳам вужудга келтиради. Модомики шундай экан, мазкур қийинчилик ва ноқулайликларни бартараф этиш учун бу масалага етарлича аҳамият бермоқ ва қаратқич аниқловчи билан сифатловчи аниқловчини фарқлаб, ўз ўрнида қўллаш лозим, албатта.

Аммо қаратқич ўрнида сифатловчи аниқловчини қўллаш, аниқроғи, тилимиз воситалари асосида ўзлашма сўздан нисбий сифат яшаш масаласи анча мураккаб ва сермашаққат ишдир. Бунда, масалан, ҳозирги пайтда анча пассивлашиб кетган сифат ясовчиларни активлаштириш масаласи ҳамда мазкур маънони реаллаштиришда бу хилдаги аффикслардан энг мувофиғини танлаш муаммолари айни шу қийинчиликлардандир. Худди шунингдек, ҳозир тилда одат тусига кирган қаратқич ўрнида «одат бўлмаган» сифатловчининг қўлланиши ҳам барчага манзур бўлиши қийин, албатта. Аммо, мазкур тадбирнинг амалга оширилиши илмий терминологиямиз учун катта аҳамиятга эга бўлиб, у терминнинг тўғри ва аниқ маъноли, мақсадга мувофиқ бўлишини таъминлайди. Шуларни ҳисобга олиб,

⁴⁶ Қаранг: К в и т к о И. С. Термины в научном документе. Львов, 1976, с. 84.

биз атоқли отлардан нисбий сифат ясашни зарур масала деб қараб, бу борада маълум таклифларимизни баён этмоқчимиз.

Маълумки, аниқловчи элементнинг шакли (яъни унинг қандай формада келиши) кўпинча аниқланмишга — яъни унинг белги хусусиятига ва қайси сўз туркумидан ифодаланганлигига боғлиқ бўлади. Масалан, предметда бирор белгининг мавжудлиги *-ли* суффикси орқали, ўхшашлиги *-симон*, оидлиги *-ий (-вий)* ва бошқа хил грамматик воситалар иштирокида баён этилади. Худди шунингдек, отдан ифодаланган аниқланмишлар бир турдаги аниқловчилар орқали аниқланса, феъллар эса яна бошқа хил воситалар иштирокида аниқланади. Шундай экан, аниқланмиши турлича сўз туркумидан бўлган аниқловчиларни ўзаро дифференциялаш (фарқлаш)га тўғри келади. Аниқланмиш компонентининг ифодаланишига кўра бирикма терминларни икки гурпуага ажратиш мумкин.

1. От компонентлилар.
2. Феъл компонентлилар.

I. От компонентли бирикма терминлар. Адабий тил далилларидан ҳам маълумки, отдан ифодаланган аниқланмишлар, асосан, сифат (аслий ёки нисбий сифат) орқали аниқланиб келади. Бинобарин, терминологияда ҳам отдан таркиб топган аниқланмиш компонентлар учун сифат — аниқроғи нисбий сифатлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада физика терминлари луғати авторларининг баъзи ишлари диққатга лойиқдир. Масалан, улар баъзи сифат ясовчилардан фойдаланиб, *дунё*, *ядро*, каби турдош отлардан (*дунёвий вақт*, *ядровий вақт* каби) сифат ясаганларки, бу тадбир атоқли отлардан сифат ясашда ҳам қўлланиши мумкин⁴⁷. Айни шу хилдаги тадбирлар асосида луғатларда мавжуд бўлган, аммо терминологик талабларга мувофиқ келмайдиган бир қатор терминларга аниқ маъно ва шаклий мукамаллик бахш этиш мумкин бўлади.

II. Феъл компонентли бирикма терминлар. Бирикма терминларнинг аниқланмиш элементи феъл (ёки унинг формалари)дан ифодаланганда унга

⁴⁷ Бу ўринда, айниқса, уларнинг русча кулоновский типдаги сифатни ўзбекчада *кулоновий* деб ифодалашлари ҳам намуна сифатида қаралиши мумкин. *Қаранг:* Маллин Р. Х., Назиров Э. Н., Қодиров Р. М. Физикадан русча-ўзбекча терминлар луғати. 110-бет.

мувофиқ аниқловчи танлаш ҳозирги терминологиямизнинг энг мураккаб масаласидир. Чунки бу масалада намуна бўла оладиган бирорта ҳам тадбир термин ясашга доир манбаларда учрамайди. Бироқ ўзбек тили материалларига эътибор берилса, феъл ва унинг формаларига оид белгилар кўпинча равиш ёки равиш ясовчи аффиксларни қабул қилган сўзлар воситасида ифодаланганлиги кўзга ташланади. Бунда, айниқса, *-ча, -она* каби суффикслар кенг қўлланади. Масалан, *қаҳрамонларча жанг қилиш, донишмандларча фикр юритиш, фидокорона меҳнат қилиш, дўстона муносабатда бўлиш* кабилар. Шунингдек, таъкидлаш керакки, мазкур аффиксларнинг маъно ифодалаш имконияти ва қўлланиш доираси ҳозирги вақтда анча кенгайди. Улар атоқли отларга ҳам қўшилиб келиб, турли хил маъноларни ифодалайдиган бўлдилар. Масалан, *марксча-ленинча таълимот, стахановча иш намунаси, злобинча усул, будённийча шлем* каби. Шунингдек, *-она* суффикси ҳам активлашиб, атоқли отлардан кўплаб аниқловчи (сифат) ясаб келаётганлиги характерлидир. Масалан: *Мавзунинг қаҳҳорона ҳал қилинганлиги, адабиёт тўғрисида горькиёна ғамхўрлик қилиш, ҳайёмона даъво, мажнунона оқшом, ленинона нутқ, гафурона тасвирлаш* ва бошқалар.

Аниқланмиш элементи феъл (ёки унинг формалари)дан ифодаланган бирикма терминларда аниқловчи шакллантиришда (яъни атоқли отлардан сифат ясашда ҳам) мазкур суффикслардан унумли фойдаланишга тўғри келади. Чунки луғатларда қайд этилаётган *Доплер кенгайиши, Лоренц қисқариши, Резерфорд сочилиши* каби терминларга нисбатан: *доплерона* (ёки доплерча) *кенгайиш, резерфордона* (ёки резерфордча) *сочилиш, лоренцона* (ёки лоренцча) *қисқариш* кабиларда терминологик тушунчанинг маъноси бир мунча тўғри ифода этилади. Чунки бунда биринчи элемент (аниқловчи) шахсни кўрсатмайди, балки шу ном билан боғлиқ бўлган (ундан ясалган) белгини ифодалаб келади, холос.

Қуйидаги жадвалда Маллин Р. Х., Назиров Э. Н., Қодиров Р.ларнинг «Физикадан русча-ўзбекча терминлар луғати» (Тошкент, 1974)да қайд этилган атоқли от компонентли бирикма терминларни ҳамда ўзимизнинг тавсиямизни бердик.

русчаси	физика терминлари луғатида берилган ўзбекчаси	тавсия этилади
<i>вращение, фарадеево</i>	<i>Фарадей айланиши</i>	<i>фарадейча айланиши</i>
<i>излучение, черенковское</i>	<i>Черенков нурланиши</i>	<i>черенковча нурланиши</i>
<i>рассеяние, бреггское</i>	<i>Брегг сочилиши</i>	<i>бреггча сочилиши</i>
<i>рассеяние, кулоновское</i>	<i>Кулон сочилиши</i>	<i>кулонча сочилиши</i>
<i>рассеяние, томсоновское</i>	<i>Томсон сочилиши</i>	<i>томсонча сочилиши</i>
<i>рассеяние, рамановское</i>	<i>Раман сочилиши</i>	<i>раманча сочилиши</i>
<i>рассеяние, резерфордовское</i>	<i>Резерфорд сочилиши</i>	<i>резерфордча сочилиши</i>
<i>сокращение, лоренцево</i>	<i>Лоренц қисқариши</i>	<i>лоренцча қисқариши</i>
<i>уширение, штарковское</i>	<i>Штарк кенгайиши</i>	<i>штаркча кенгайиши</i>
<i>уширение, доплеровское</i>	<i>Доплер кенгайиши</i>	<i>доплерча кенгайиши</i>

Тўғри, бу хилдаги ясалма компонентли терминлар, янгиллиги сабабли, дастлабки пайтда анча эриш туюлиши мумкин. Бироқ, С. Иномхўжаев қайд этганидек, «Муайян тарихий давр учун ёт туюлган айрим сўз ва терминлар бошқа бир тарихий босқичда тилнинг таркибига кириб, ўзлашиб кетиши мумкин»⁴⁸. Бундан ташқари, терминологияда термин маъносининг тўғри ва конкрет бўлиши энг муҳим масаладир.

Шундай қилиб, атоқли отлардан иборат термин ва терминоэлементлар ҳозирги ўзбек терминологиясининг кўпгина соҳаларида реал мавжуддир.

Ҳар бир фаннинг хусусиятига кўра баъзи атоқли отлар (айнан ёки ясалма ҳолда) мустақил термин ва зифасида ҳам кела олади.

Ном-терминлар муайян тушунчанинг ифодаси сифатида кичик ҳарфларда ёзилиши лозим.

Бирикма терминлар таркибида келувчи (атоқли отлардан ифодаланган) қаратқич ва сифатловчи аниқловчиларни ўзаро фарқлаб (дифференциялаб) ишлатиш зарур.

Атоқли отдан иборат сифатловчи аниқловчиларни сўз ясовчи аффикслар иштирокида шакллантириш (ясаш) терминологик аниқлик ва имловий қулайлик нуқтаи назаридан алоҳида аҳамиятга эгадир.

⁴⁸ Қаранг: Иномхўжаев С. Ленин — буюк нотик. — ЎзССР «Билим» жамияти асарлари, 1975, 8-сон 17-бет.

И б о б

АФФИКСЛАРНИНГ ТЕХНИКАВИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯДА ҚУЛЛАНИШИ

Аффиксларнинг терминологиядаги муҳим хусусиятлари

1. Аффиксларнинг техникавий термин ясашда иштироки. Ўзбек тили техникавий терминларининг кўп қисмини аффикслар иштирокида ясалган терминлар ташкил этади. «Биз,— деган эди проф. А. Фуломов,— янги сўзларни кўпинча аффикслар орқали ҳосил қиламиз... Аффикслар,— деган эди олим,— мустақил қўлланмайдиган, ўзакка қўшилиб, ҳар хил маъноларни ифодалашга хизмат қиладиган элементлардир»¹.

Аффиксларнинг сўз ясаш соҳасида сермахсуллиги ўзбек тилининг туб моҳиятидан, яъни унинг агглютинативлик хусусиятидан келиб чиқади. Бунда янги тушунчаларни ифодалаш учун тилда мутлақо янгидан пайдо бўлган сўзлардан эмас, балки мавжуд сўзларга сўз ясовчи суффикслар қўшишдан ҳосил бўлган сўзлардан ҳам фойдаланилади. Масалан, биргина *машина* сўзидан турли хил суффикслар иштирокида 10 га яқин мустақил маъноли сўзлар ясаш мумкин: *машинасоз — машиначи — машиналаштириш — машиначилик — машинасозлик — машинашунос — машинашунослик*² кабилар билан бирга ўзбек тилида янгидан шаклланган *машинадор, машинахона* терминларини ҳам кўрсатиш мумкин.

Аффикслар турлича ўзаклардан сўз ясаш орқали ҳам ўз имкониятларини кўрсатмоқда. Улар асл ўзбекча, русча-интернационал ўзак (негиз)ларга ҳам, шунингдек, баъзи символик белгиларга ҳам бирикиб кела олади. Масалан, 1. Ўзбекча ўзак (негиз)дан сўз ясади: *пуркагич, ўғитлагич, мослама, тиркама, ростлаш, мойлаш, алангаланиш, қовушқоқлик*. 2. Русча-интернационал сўзларга қўшилиб келади: *ремонтчи, кранчи, моторхона, лентали* (тормоз), *автоматлаштириш, тор-*

¹ Фуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. Тошкент, 1953, 6—13-бетлар.

² Усмонов О., Дониёров Р. Русча-интернационал сўзлар исёҳли луғати. Тошкент, 1965, 272-бет.

мозлаш. 3. Шартли белги ва символларга ҳам бирикиб, предмет ёки иш-ҳаракатнинг шу белгига ўхшашлик маъносини ифодалайди:

V — *симон цилиндр*, *V* — *симон эластик бармоқ*³, *U* — *симон бириктириш*, *X* — *симон бириктирилиш*⁴ (металлар сваркасида) кабилар.

Шуни қайд этиш лозимки, техникавий терминологияда ва терминологиянинг бошқа соҳаларида ҳам, аффиксларнинг аҳамияти фақат янги сўзлар вужудга келтириши билангина белгиланмайди. Улар бу соҳада адабий тилдагидан фарқ этувчи бир қатор махсус хусусиятларга ҳам эга бўладилар.

2. П а с с и в а ф ф и к с л а р н и н г а к т и в л а ш у в и. Адабий тилда сўз ясашда кам иштирок этадиган айрим (камунум) аффикслар терминологияда активлашиб, серунум ясовчига айланади.

Ўзбек адабий тилига доир манбаларда *-гич* (*-кич*), *-ма*, *-бон* каби аффиксларни камунум ясовчилар қаторига қўшадилар⁵⁻⁶. Дарҳақиқат, масалан, *-гич* суффикси иштирокида адабий тилда саноқли сўзларгина ясалган. Уларнинг ҳам асосий қисми тарихий характердаги (*юлғич*, *тўғнағич*, *очқич* каби) сўзлардир. Айниқса, бадий адабиётда (агар унда техникавий тушунчалар ҳақида фикр юритилмаган бўлса) мазкур аффикслар иштирокида ясалган сўзлар ниҳоятда кам учрайди.

Аммо турмушда маълум иш-ҳаракатни бажаришга мўлжалланган техникавий воситаларнинг вужудга келиши *-гич* (*-кич*, *-қич*, *-ғич*) аффиксининг активлашуви-га сабаб бўлди. Масалан, *майдалагич*, *кўтаргич*, *тозалагич*, *совутгич*, *ўтказгич*; ёки составли терминларда: *тола ажратгич*, *ариқ қазгич*, *ўғит солгич*, *ўт олдиргич* кабилар⁷⁻⁸. Ҳозирги пайтда техникавий луғат, дарслик, журналларда мазкур аффикс иштирокида ясалган жуда кўп миқдордаги терминларни учратиш мумкин.

3. А й р и м а ф ф и к с л а р д а г и э м о ц и о н а л л и к о т т е н к а с и й ў қ о л а д и. Натижада бундай аффикслар иштирокида ясалган сўзлар нейтрал маънодагина қўлланиб, адабий тилдаги қўшимча маъно (эмо-

³ Қаранг: «Янги техника», 1970, 10-сон, 30-бет.

⁴ ИТТКнинг металлар сваркасига доир терминлар бюллетени. М.—Л., 1937, с. 48.

⁵⁻⁶ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, Тошкент, 1970. 87-бет.

⁷⁻⁸ Мисоллар «Янги техника» журналининг 1978—79 йилги сонларидан ҳамда «Қишлоқ хўжалик машина ва қуроллари» китобидан олинди.

ционаллик) оттенкаларидан маҳрум бўлади. Масалан, *-ча, -чак* аффикслари билан ясалган: *қизча, келинчак* сўзлари кичиклик маъносидан ташқари эркалаш маъносини ҳам ифода этади. Аммо техникавий терминологияда ишлатиладиган: *муштча* (кулачок), *гупчак* каби сўзлар фақат маълум тушунчанигина ифодалаш хусусиятига эгадир.

4. Маънода мантиқийликка риоя қилинади. Адабий тилда ва жонли сўзлашувда баъзан аффиксларнинг маъносига етарли аҳамият берилмайди. Натижада мантиқийликка бир мунча путур этади. Масалан, *-хона* аффиксоиди: *арихона, молхона* кабиларда сўз ўзагидан англашилган объект (*ари, молнинг* яшаш ўрни)ни англатса, *пашшахона* сўзида, аксинча яъни пашша яшамайдиган, ундан ҳимоя қилиш учун ўрнатилган жойни билдиради. Бироқ терминологияда, жумладан, техникавий терминологияда ҳам, бундай мантиқий номувофиқликка йўл қўйилмайди. Аффиксларнинг юзага чиқарадиган маъноси ҳар доим мантиқан тўғри бўлиши зарур.

5. Аффикслар дифференцияланади. Термин яшаш ва айниқса уларни тартибга солиш аниқ мақсад ва планли равишда олиб борилганлиги сабабли, бу соҳада адабий тилда маънодош (синоним) аффикслар фарқланади (дифференцияланади). Масалан, рус тилида метеорология терминларини яратиш жараёнида бир хил вазифадаги *-н (-ый)* ва *-ов(-ый)* сифат ясовчи аффикслари ўзаро дифференцияланиб қўлланган. Чунончи, объект *қордан* иборат бўлса, *-н (-ый)* аффиксли сўзлар (*снежный покров*), агар у *қордан* иборат бўлмай, фақат унга алоқадор бўлса, *-ов (-ый)* билан ифодаланган сўзлар (*снеговая линия* каби) қўлланган⁹. Ўзбек техникавий терминологиясида ҳам бир хил иш-ҳаракатни бажарадиган шахс ва предмет (техника) номлари *-(у)вчи* ва *-гич* аффиксларини фарқлаб қўллаш орқали дифференцияланиши мумкин. Масалан, *тупроқ ташувчи* (одам), *тупроқ ташигич* (машина) каби. Халқ тилида эса, бу аффикслар синоним тарзда қўлланиш ҳоллари мавжуд. Масалан, *юлғич* (одам), *ёўзапоя юлғич* (машина) каби. Аффиксларни дифференциялаб қўллашнинг терминология учун жуда катта аҳамиятини рус терминшунослари С. А. Чаплигин ва Д. С. Лоттелар ҳам юқори баҳолаган эдилар. Ботаника

⁹ Лексика современного русского литературного языка. М., 1968, с. 157.

терминларини ўзбек тилида системага солган Қ. Зокиров ва Ҳ. Жамолхоновлар ҳам аффикслар ҳақида шундай ёзганлар: «Аффикслардан терминологияда фойдаланиш, бир томондан, терминларни ва улар англаган тушунчаларни дифференциациялаш имконини берса, иккинчи томондан, янги-янги терминлар яшаш усулини ҳам бойитади»¹⁰. Аммо техникавий терминологияда бу жараён ҳали амалга оширилмаган.

6. А ф ф и к с л а р м а х с у с л а ш т и р и л а д и.
Маълумки, тилшуносликда сўз ясовчи суффикслар ўзларга ажратилди. Масалан, от туркумидаги сўзлар бир хил аффикслар орқали, сифатлар иккинчи хил ва феъллар янада бошқа ясовчилар воситасида ясалади.

Терминологияда аффиксларнинг группаланиши ўзига хос хусусиятга эга. Бунда ясовчилар маъно жиҳатдан дифференциялашади ва терминологиянинг соҳалари бўйича махсушлаштирилади. Бунинг натижасида, маълум аффикс ўзи англатиб келадиган бир неча маъноларидан фақат бир тури соҳасида актив қўлланиб, бошқа хил маънолар яшашда пассивлашади ёки деярли ишлатилмайди.

Масалан, рус тилидаги *-тель* суффикси бир қанча давр мобайнида предмет, қурол-восита ва шахс (иш турига кўра) номларини яшашда иштирок этиб келган. Аммо фан, техниканинг бениҳоят тараққиёти мазкур аффикснинг фақат бир турдаги маъно доирасида махсушлашишига олиб келди. Ҳозирги пайтда у техникавий терминология соҳасида фақат маълум иш-ҳаракатни бажарадиган техникавий воситасини ифодалашдагина актив иштирок этади¹¹.

Ўзбек адабий тилида ҳам аффикслар хилма-хил маъноларни англатиб келдилар. Масалан, *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*) аффикси ҳозирги тилимизда қуйидагича маъноларни реаллаштиришда иштирок этади: жониворларга хос хусусиятни (*тишлонғич*, *тепонғич*), иш-ҳаракат объектини (*сўрғич*), ўриндиқни (*ўтирғич*), шахсни (*юлғич*), иш-ҳаракатни бажарувчи воситани (*қор курағич*) ва бошқалар. Аммо маъно аниқлигини тақозо этадиган техникавий терминологияда бундай кўп маънолилиқ билан муроса қилиб бўлмайди. С. А. Чаплигин ва Д. С. Лоттелар ҳам бу ҳақда шундай ёзган эдилар: «Умуман тилдаги аффикслар, хусусан, суф-

¹⁰ Зокиров Қ., Жамолхонов Ҳ. Кўрсатилган асар, 37-бет.

¹¹ Қаранг: Потиха З. А. Современное русское словообразование. М., 1970, с. 221.

фикслар, статистик жиҳатдан қараганда, улар кўп маънолилик ёки синонимлик хусусиятига эга, аммо техникавий терминологияда бундай кўп маънолилик билан кўпинча келишиб бўлмайди ва шу боисдан ҳам ҳар бир морфологик кўрсаткич (аффикс)ни маълум маъно вариантыга бириктириб қўйишга имкони борича ҳаракат қилмоқ зарур»¹². Бинобарин, ўзбек техникавий терминологиясида ҳам аффиксларнинг кўп маънолигига чек қўйиш ва уларнинг ҳар бирини маълум маъно турини ифодалашда махсуслаштириб қўллаш мақсадга мувофиқдир. Масалан, *-гич* (*-кич*) суффикси ҳам фақат маълум иш-ҳаракатни бажарадиган техникавий восита номини яшашда кенг иштирок эттирилиши ва унинг бошқа хил маънолари қисқартирилиши бу соҳа учун муҳим аҳамиятга эга.

Аммо ўзбек техникавий терминлари устида олиб берилган кузатишлар бу соҳа терминлари ижодкорлари (таржимонлар ва техника мутахассислари)нинг термин яшаш жараёнида аффиксларнинг терминологиядаги хусусиятларига етарлича аҳамият бермаганликларини тасдиқлайди. Бунинг оқибатида техникавий терминологияда маъно ноаниқлиги, шаклий ноихчамлик ва носистемалилик каби кўпгина нуқсонлар вужудга келган. Техникавий терминологиядаги бу нуқсонлар эса, Д. С. Лотте ёзганидек, техника тилининг (ҳатто на фақат техника тили, балки ҳозирги замон тили сифатида ҳам) унинг техникавий фикр алмашув воситаси ва илмий тараққиёт қуроли бўлишига монелик қилади¹³. Шу сабабдан ҳам, қуйида ўзбек техникавий терминологиясида аффиксларнинг қўлланишини ўрганишга ва бу жараён билан алоқадор камчиликларни аниқлашга ҳамда уларни бартараф этиш йўллари ҳақида фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

Техникавий терминологияда аффикслардан фойдаланиш ҳолатлари

Ўзбек техникавий терминологиясида аффикслардан фойдаланиш ҳолати кўп жиҳатдан адабий тил нормаларига мувофиқ келади. Аммо терминологиянинг юксак талабларини ва бунда аффикслардан мақсадга

¹² Чаплигин С. А., Лотте Д. С. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии, с. 882.

¹³ Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии, с. 9.

мувофиқ ва унумли фойдаланишга оид фикрларни эътиборга оладиган бўлсак мазкур соҳада бир қатор камчиликлар ҳам мавжудлигини сезамиз. Булардан, масалан, терминлар таркибида аффикслардан заруратсиз фойдаланиш ёки улардан керакли ўринларда фойдаланмаслик, шунингдек, аффиксларни синоним ёки омоним (кўп маъноли) тарзда ишлатиш каби ҳолатларни кўрсатиш мумкин. Мазкур ҳолатни қуйидагича группаларга ажратиб ўрганишга ҳаракат қиламиз.

АФФИКСЛАРДАН ЗАРУРАТСИЗ ФОЙДАЛАНИШ

Техникавий терминологиядаги камчиликларнинг бир қисми аффикслар (сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчилар)-ни ноўрин қўллаш ёки улардан зарурат бўлмаганда ҳам фойдаланиш натижасида рўй бермоқда. Маълумки, баъзи аффикслар термин компонентларини ўзаро алоқага киритади, айримлари эса ўзлари қўшилган сўз ўзак (негиз)ларга янги маъно бағишлайди. Шунини таъкидлаш лозимки, баъзан аффиксларнинг сўзларга бирикиб, турли хил маъноларни вужудга келтириши унутилиб қўйилади ва улардан керак бўлмаган ўринларда ҳам фойдаланиш ҳоллари учрайди. Масалан: *Автомобилнинг электр ускуналарида чала ўтказгич ли асбоблар — диодлар ва триодлар қўлланилади* (Авто. 119). Мазкур мисолдаги (-ли) аффиксдан *диод* ва *триодлар* чала ўтказгичли қисмга ҳам эга эканлиги англашилади. Бошқа ўринда:— *Чала ўтказгич диод токни бир йўналишда ўтказиш хусусиятига эга,*— дейилган. Мазкур термин маъносини аниқ тушуниш мақсадида шу асарнинг русча нусхасидан текширганимизда маълум бўлдики, у русча *полупроводниковые приборы* терминининг таржимаси бўлиб, *чала ўтказгич асбоб* тушунчасини ифодалар экан.

Бошқа бир манбада бир тушунчага доир термин *дискли ташлагич* ва *ташлагич диск* шаклларида берилган. Текст мазмунидан аниқланишича, мазкур предмет *диск* ва *ташлагичдан* иборат бўлмай, балки *дискнинг* ўзи ўғит ташлаш вазифасини бажарар экан. Бундай чалкаш ҳолат кўпгина техникавий адабиётларда учраб туради. Масалан: *Резина л и тиқин (пробка резиновая); алюминий л и подшипник (подшипник, алюминиевий — ҚХТТЛ. 313)* кабилар. Бу мисолларда ҳам -ли аффиксидан заруратсиз фойдаланилганлиги кўриниб турибди.

Мазкур ҳолат терминнинг маъносини тўғри тушунишга имкон бермайди ва тушунча билан унинг ифода-

си бўлган термин орасида номувофиқликни вужудга келтиради. Таққослаб кўрайлик: 1. *Занжир передача храповой ажраткичининг қўшадиган пружинаси бўшаб қолган* (КИМС. 187). 2. *Занжир ли передача храповикли ажраткичининг қўшадиган пружинаси бўшаб қолган* (КИМС. 188).

Бу мисоллардан *передача* (яъни *узатгич*)нинг *занжирли* экани ёки *занжирнинг* ўзи *узатгич* эканини; шунингдек, *храповикли ажраткич* ёки *храповойни ажратгич* тушунчаларидан қайси бири ифода этилаётганлигини тушуниш қийин.

Кўриб ўтилган чалкашлик ва номувофиқликлар, Терминология комитетининг қўлланмасида таъкидланганидек, терминни онгли равишда ўзлаштиришни ва ундан фойдаланишни қийинлаштиради. «Бундай камчиликлар,— деб ёзган эдилар С. А. Чаплигин ва Д. С. Лотте,— илмий, ўқув ва ҳар хил қўлланма адабиётларидан фойдаланишни қийинлаштиради ҳамда ўқувчилар ва мутахассис бўлмаган кишиларда нотўғри тасаввур вужудга келтиради»¹⁴.

Мазкур қийинчиликлар юз бермаслиги. учун эса, таржима жараёнида ҳар бир терминнинг маъносини тўғри тушуниб олмоқ ва уни тилимизда моҳирлик билан баён этмоқ лозим. Юқорида қайд этилган терминларни тўғри шакллантириш учун зарур бўлмаган суффиксни ишлатмаслик лозим. Масалан: *чала ўтказгич асбоб, алюминий подшипник, резина тиқин* каби.

Техникавий терминологияда сўз ўзгартувчи қўшимчалардан ноўрин фойдаланиш ҳолатлари ҳам мавжуд. Масалан. 1. *...комбайнга ПТС мослама си ўрнатилади*. 2. *Мослама ...дала айиргичи ва узун уюм ясовчи панжалардан иборат* (ҚХМҚ. 270). Ёки: *ОК—1 мосламаси* (ҚХМҚ. 270). *КИР—1,5 ғўзапоя майдалагичи* (ҚХМҚ. 420). *Д—659 А экскаватори* (Ятж. 72. 10-сон. 11) ва бошқалар.

Мазкур мисолларда эгалик қўшимчаси *-и (-си)*нинг ноўрин ишлатилганлигини кўрамиз. Чунки бу ерда эгалик аффикси бўлишини тақозо этадиган қаратқичлик муносабати мавжуд эмас.

Ҳолбуки, эгалик қўшимчаси *-и (-си)* ҳам мустақил грамматик функцияни бажаради. Уни ҳеч қандай заруратсиз қўллаш эса маълум даражада чалкашликларга олиб келади. *ОСШ-15А пуркагичи* (ҚХМҚ. 271),

¹⁴ Чаплигин А. С., Лотте Д. С. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии, с. 870.

ОПП—5 тозалаги чи (ҚХМК. 308), К—126Б карбюратор и (Авто. 95) сингари терминлардан ОСШ-15А, ОПП—5, К—126 Б каби қисқартмалар билан *пуркагич*, *тозалагич*, *карбюратор* орасида (аслида мавжуд бўлмаган) «қаратқич+қаралмиш»лик алоқаси ва ҳоким+тобелик муносабати англашилмоқда. Таниқли тилшунос Р. А. Будагов тил элементларидан ноўрин фойдаланиш натижасида терминологияда вужудга келадиган чалкашликларнинг оқибати ҳақида шундай ёзган эди: «Агар терминлар билан онгли равишда шуғулланилмаса, олимлар охир-оқибатда бир-бирларини тушунолмай қоладилар. Чунки тил форма (элемент)лари фаннинг мазмунига алоқасиз воситалар эмас»¹⁵.

Шу сабабли, керак бўлмаган ўринларда ҳам аффиксларни ишлатавериш ва натижада ўқувчида нотўғри тасаввур ҳосил қилиш фақат зарар келтиради, холос. Ҳолбуки, мазкур терминларни эгалик аффиксиз (масалан, *ПТС мослама*, *дала айиргич*, *КИР—15 ғўзанопа майдалагич*, *Д—659 А экскаватор*, *ОСШ—15 А пуркагич*, *ОПП—5 тозалагич*, *К—126 Б карбюратор* ёки *К—126 Б маркали карбюратор* деб) қўллаш термин маъносини тўғри тушунишга ҳам ёрдам беради, терминологияда чалкашликка ҳам сабаб бўлмайди. Шу ўринда баъзи авторларнинг термин таркибида унча зарур бўлмаган (яъни тушириб қолдириш мумкин бўлган) келишик ва кўплик қўшимчаларини қўллаб, терминнинг ихчамлигига эътибор бермаётганликларини ҳам кўрсатиш лозим.

Маълумки, терминшунослар терминнинг ихчам ва қўллашда қулай бўлиши учун унинг таркибига асосий маънони ифода этмайдиган ёрдамчи воситалар (ёрдамчи сўз ва қўшимчалар)ни киритмасликни алоҳида таъкидлаганлар¹⁶.

Аммо техникага оид махсус терминологик луғатда¹⁷ ҳам бу фикрга амал қилинмаганлигини кўрамиз. Масалан: *сўта л а р н и йўналтиргич*, *ўғит л а р н и йўналтиргич*, *той л а р н и йўналтиргич* (ҚХТТЛ. 256).

Мазкур терминлардаги кўплик (-лар) ва келишик (-ни) қўшимчалари, гарчи маъно ифодалашда халақит бермаса-да, уларни тушириб қолдириш ҳам мазмунга

¹⁵ Будагов Р. А. Терминология и семиотика.—«Вестник МГУ». 1972, № 5, с. 43.

¹⁶ Чаплигин С. А., Лотте Д. С. Кўрсатилган асар, 881-бет.

¹⁷ Ҳамидов А. Қишлоқ хўжалик техникасига доир русча-ўзбекча терминологик луғат (Қўлёзма).

зарар етказмайди. Аксинча, бунда терминларга хос ихчамлик вужудга келади. Таққосланг: *сўталарни йўналтиргич* — *сўтайўналтиргич*, *ўғитларни йўналтиргич* — *ўғитийўналтиргич* каби. Грамматик формалардан ноўрин фойдаланиш ҳолати фақат келишик ва кўплик қўшимчалари доирасидагина эмас, балки феъл формаларидан фойдаланишда ҳам кўринади. *Цемент ташиладиган автомобиль*, *қоришма ташиладиган автомобиль* (Авто. 315), *панель ташиладиган автомобиль*, *суюлтирилган газ ташиладиган автомобиль* каби (Авто. 316).

Ҳолбуки, мазкур автомобиллар юк (*панель*, *қоришма*, *цемент*, *газ*) ташишда пассив иштирок этадиган воситалар бўлмай, балки бу иш-ҳаракатни бевосита амалга оширадиган (актив иштирок этадиган) воситалардир. Авторлар ҳам бунини сезган бўлсалар керак, баъзан бу терминларни бошқача шаклда ҳам ифода-лайдилар. Масалан: *мол ташийдиган автомобиль*, *пичан ташийдиган автомобиль*, *ем-хашак ташийдиган автомобиль* (Авто. 318) каби. Бироқ бу ифодалар ҳам мукамал даражадаги терминлар эмас. Шу сабабдан ҳам, грамматик воситалар (қўшимчалар)дан мақсадга мувофиқ фойдаланмаслик, уларнинг функциясига бепарқ қараш ҳолатлари терминология учун зарарли эканлигини эътироф этмай иложимиз йўқ. Улар терминнинг мазмунига ва бир бутунлиги (монолитлиги)га путур етказди.

Мазкур камчиликларни бартараф этиш ва илмий жиҳатдан асосланган техникавий терминлар системасини вужудга келтириш зарурати термин таркибидаги аффикслар (сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчилар)нинг маъносига қатъий эътибор беришни, уларни ўз ўрнида, зарур бўлгандагина қўллашни талаб этади.

КЕРАКЛИ АФФИКСЛАРДАН ФОЙДАЛАНМАСЛИК

Техникавий термин соҳасидаги чалкашликларнинг асосий сабабларидан бири — зарурий аффикслардан фойдаланмасликдир. Маълумки, бирикма терминлар таркибидаги элементлар назарда тутилган тушунчанинг асосий белгиларини ифодалайди. Аффикслар эса компонентларни мақсадга мувофиқ шакллантириш, уларни ўзаро алоқага киритиб, бир бутун ҳолга келтириш учун хизмат қилади. Термин элементларини тўғри шакллантириш ва улар орасидаги синтактик муносабатларни аниқ акс эттиришнинг аҳамияти ҳақида Д. С. Лотте шундай ёзган эди: «Илмий-техникавий терминологияда

терминоэлемент формаларини тўғри танлаш ва улар орасидаги ҳақиқий муносабатларни синтактик жиҳатдан реал акс эттириш масалалари ниҳоятда муҳим аҳамиятга эгадир»¹⁸⁻¹⁹.

Дарҳақиқат, термин таркибида зарур бўлган аффиксларнинг қўлланиши терминни мукаммаллаштиради, ундан фойдаланишни осонлаштиради ва унинг маъносини тўғри тушуниб олишга имкон беради. Ўзбек тилида чиқаётган техникага оид адабиётларда бу муҳим масалага етарлича аҳамият берилмаётганлигини кўрамиз.

Фан ва техника тараққиёти терминлар миқдорини ошириш билан бирга, тилдаги у ёки бу грамматик категориянинг қўлланиш доираси кенгайишига, активлашувига ҳам сабаб бўлди. Жумладан, бирикма терминларда белги билдириш вазифасида аслий сифатларга нисбатан нисбий сифатларнинг имконияти каттароқдир. Бу ҳолат нисбий сифатлар ясалишига оид кузатишлар олиб боришни зарур масала қилиб қўймоқда.

Маълумки, «Нисбий сифатлар морфологик йўл билан ясаллади»²⁰. Улар бошқа сўз туркумларидан сифат ясовчи аффикслар воситасида вужудга келтирилади. Техникавий терминологияда эса аниқловчи компонентларни кўпинча зарур бўлган қўшимчасиз, яъни изофали бирикма усулида ифодалаш авж олган. Масалан, *газ двигатель, пичан хаскаш* (ҚХТТЛ. 73, 81); *дренаж машина, чўян втулка* (ҚХТТЛ. 60, 221); *сабзи сеялкаси, тошлоқ плуги* (ҚХТТЛ. 310) каби.

Техникавий терминлар соҳасида қўлланаётган изофали бирикмалардан I ва II типлари устида алоҳида фикр юритишга тўғри келади.

Биринчи тип изофали бирикма (от+от кўринишида бўлиб) у кўпроқ жонли тилга хосдир. Масалан: 1. *олтин соат* (олтидан ясалган соат). 2. *олтин соат* (олтин аралаштирилиб ясалган соат). 3. *олтин бошоқ* (олтин рангига ўхшаш бошоқ).

Мазкур бирикмалардаги маъно хусусиятлари турлича бўлса ҳам, уларнинг компонентлари орасидаги боғланиш бир хилдадир. Зарурий грамматик воситаларсиз ифодаланган бундай бирикмаларда маънони тушунишда абстракциялаш муҳим роль ўйнайди. Маънони конкретроқ баён этиш зарурати туғилса, жонли

¹⁸⁻¹⁹ Лотте Д. С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов, с. 110.

²⁰ Қаранг: Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1970, 113-бет.

сўзлашувда тавсифий характердаги конструкциялардан фойдаланилади. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, «от+от» типидagi бирикмалар орқали хилма-хил маъно муносабатлари ифодаланиши мумкин.

С. Ф. Ақобиров бу хилдаги бирикмаларнинг маъно томондан турлича бўлишини қуйидагича кўрсатган:

1. *ой болта* (ой шаклидаги болта),
2. *ғишт кўприк* (ғишдан қурилган кўприк),
3. *олма чой* (олма қоқи солиб тайёрланган чой),
4. *зиғир мой* (зиғир уруғидан олинган мой),
5. *сув тегирмон* (сув кучи билан ишлайдиган тегирмон) ва бошқалар.

«Бу терминлар,— дейди автор уларнинг тилда вужудга келиши ҳақида гапириб,— тарихан мураккаб терминларнинг қисқариши (эллипс) натижасида юзага келади ва компонентлари ўртасидаги семантик боғланиш жиҳатидан жуда хилма-хилдир»²¹.

Дарҳақиқат, маъно жиҳатдан турлича бўлган кўп миқдордаги техникавий терминларнинг ҳам шу усулда ясалганини кўрамиз: *газ двигатель* (газ билан ишлайдиган двигатель), *пичан хаскаш* (пичан йиғадиган хаскаш), *дренаж машина* (чуқур кавлайдиган ёки қувур ётқизадиган машина), *чўян втулка* (чўядан ясалган втулка) кабилар.

Бу хилдаги усулнинг эллипс натижасида вужудга келиши ва маъно жиҳатдан хилма-хил муносабатларни ифода этиши унинг терминологияда қўлланиш доирасини маълум даражада чеклашни тақозо қилади. Акс ҳолда терминлар соҳасида жуда кўп ноаниқликлар, чалкашликлар вужудга келиши мумкин. Мисол тариқасида техникавий терминологияда мавжуд бўлган: *картошка машина, дренаж машина, электр машина* кабиларни олиб кўрайлик. Мазкур терминларнинг мазмунидан машинанинг картошка, дренаж ва электрга оидлиги сезилиб туради. Шунингдек, бирикмадаги сўз тартибига кўра, биринчи сўз иккинчисининг белгисини билдириб, аниқлаб келаётганлиги ҳам маълум. Аммо бу терминларда мавжуд белгини конкретлаштирувчи қисм (аффикс ва сўз)нинг бўлмаганлиги оқибатида маънода ноаниқлик вужудга келмоқда.

Масалан, *картошка машина* терминидан картошкачиликда ишлатиладиган турлича машиналар (*картошка эккич, картошка кавлагич, картошка кескич, картошка саралагич, картошка юклагич* кабилар)дан қайси

²¹ Ақобиров С. Ф. Тил ва терминология, 32-бет.

бирини англаш мумкин? *Дренаж машина* терминида ҳам *чуқур қазигич, дренаж (қувур) ётқизгич, қувур тозалагич*лардан қайси бири ифодаланаётганлигини аниқлаш қийин. Бундан ташқари, *машина* сўзи ҳам конкретлаштирувчилик хусусиятига эга эмас²².

Демак, бу хилдаги терминларни ташкил этувчи ҳар иккала элемент ҳам умумийлик хусусиятига эга. Уларнинг биринчиси ўзи билан боғлиқ бўлган иш-ҳаракатнинг хилма-хиллиги туфайли умумийликка эга бўлса, иккинчиси (яъни машина) мазкур иш-ҳаракатни бажарадиган воситаларнинг кўплиги сабабли умумийликка эга. Терминлардаги бу ноқонкретлик туфайли бир терминдан турли хил тушунчаларни ифодалашда фойдаланиш фактлари ҳам содир бўлмоқда. Аслида, терминологик қоидаларга кўра бир термин фақат биргина тушунчанинг ифодаси бўлиши керак. Шунга кўра, *электр машина* термини ҳам фақат маълум бир тушунчанинг англатиб келиши мумкин. Бироқ у техникавий манбаларда турлича тушунчаларни ифода этиб келмоқда (бир терминологик системада, албатта). Масалан: 1. *Дастлабки электр машиналарнинг асосий қисми катта шиша дискдан иборат бўлиб, айланганда чарм ёстиқчаларга ишқаланади*²³. 2. *Электр машина, электр машина. Электр энергия ҳосил қиладиган ёки уни механик энергияга айлантирадиган машина*²⁴. 3. *Қўйларнинг жунини электр машиналар билан қирқилади*²⁵.

Булардан маълум бўладики, биргина *электр машина* термини уч хил тушунчани: яъни: 1) электр энергия ҳосил қиладиган машина; 2) электр энергияни бошқа турдаги энергияга айлантириб берадиган машина; 3) электрдан ҳаракатга келиб, жун қирқадиган машина кабиларни ифода этиб келмоқда. Маънода юз бераёт-

²² Тилшунос Р. А. Будаговнинг қайд этишича, барча меҳнат воситалари (қуроллари)ни англатувчи *машина* сўзи XVIII асрда рўй берган саноат революцияси туфайли техникавий тушунчани ифодалай бошлаган. Доҳий К. Маркс машина билан оддий меҳнат қуролининг фарқини белгилаб берган. Ҳозирги инглиз тилида техникавий терминларнинг барчасида *машина* сўзи иштираётганда. (Мисол: *пулемёт* сўзи: machine — gun, *станок* сўзи machine — tool каби ифода этилади. Қаранг: Будагов Р. А. История слов в истории обществе. М., 1971, с. 80—101.

²³ Р я б и к и н Б. Электр ҳақида ҳикоялар. Тошкент, 1965, 13-бет.

²⁴ Усмон О., Дониёров Р. Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати. Тошкент, 1965, 528-бет.

²⁵ Пропагандист ва агитатор справочниги. Тошкент, 1958, 258-бет.

ган чалкашликни қўйидаги терминларда янада яққол кўрамиз: *электр эритиш, занжир узатма, қўл узатма, механик узатма, фотоэлектр ютиш, электр узатма* каби²⁶. Бу терминларнинг русча *плавка электрическая, привод цепной, привод ручной, привод механический, поглощение фотоэлектрическое, привод электрический* каби эквивалентларисиз уларда ифода этилаётган тушунчаларни тасаввур қилиш ҳам қийин. Аниқлик ва конкретликни талаб этадиган терминологияда зарур бўлган аффикслардан фойдаланмаслик оқибатида вужудга келган маъно ноаниқлиги ниҳоятда зарарлидир. Атоқли лингвист Г. Шухард уни шундай таърифлайди:

«Терминологиядаги ноаниқлик худди денгизчи дуч келадиган туман каби хавфлидир, аммо у шунинг учун ҳам янада хавфлироқки, бу ноаниқликни кўпинча кишилар сезмайдилар»²⁷.

Терминологиядаги бундай ҳолатдан қутулиш мақсадида тилшунос ва турли хил фан мутахассислари ҳар хил усуллардан фойдаланмоқдалар.

Жумладан, баъзи лугатларда авторлар от шаклидаги сўзлардан сўнг изоҳ беришади (масалан, *электрический — электр* сифат), баъзилари эса тавсифий усулдан фойдаланади *электрический — электрга оид; электр билан ишлайдиган* кабилар)²⁸. Яна бошқалари эса сифат ясовчи аффикслардан фойдаланадилар. Масалан, *электрометр ламповый — ламповий электрометр, экран оптический — оптикавий экран, эквивалент электрохимический — электрохимиявий эквивалент*²⁹ каби.

Аниқловчи + аниқланмиш типдаги техникавий терминларнинг кўпчилиги иккинчи тип изофали бирикмалардан иборатдир. Бу хилдаги терминларнинг характерли белгиси шундаки, компонентлардан бири (охиргиси) эгалик қўшимча *-и (-си)*ни қабул қилган бўлади: *сабзи сеялкаси, бензин насоси, зигир молотилкаси, олов культиватори, совуқ машинаси, қўриқ ер плуги, трактор гусеницаси, плуг ғилдираги* (ҚХТТЛ. 79, 151) каби.

Мазкур терминларда ҳам, биринчи тип изофали бирикмалар сингари, турлича маъно муносабатларининг

²⁶ Маллин Р. Х., Назиров Э. Н. Қодиров Р. Физикадан русча-ўзбекча терминлар лугати. Тошкент, 1974, 408, 417-бетлар.

²⁷ Как работать над терминологией, с. 7.

²⁸ Русско-узбекский словарь. Ташкент, 1957, с. 560.

²⁹ Маллин Р. Х., Назиров Э. Н. Қодиров Р. М. Физикадан русча-ўзбекча терминлар лугати. 450-бет.

бир хил шаклда ифодаланаётганлигини кўрамиз. Шундай экан, бу типдаги бирикма терминларда қандай маъно тўғри ифода этилишини аниқлаш зарурати туғилади. Масалани реал ҳал этиш учун тилшуносликка доир баъзи манбаларга мурожаат этдик.

Уларда қайд этилишича, эгалик аффиксида келган компонент ўзидан олдинги компонентлардан бирининг қаратқич келишигида (белгили ёки белгисиз ҳолатда) келишини кўрсатиб, у билан «қаратқич + қаралмиш»лик алоқасини вужудга келтирар экан. Бунда «эгалик аффиксини олган отдан англашилган предметнинг қаратқич келишигидаги сўзга қарашли эканлиги ифода қилинади»³⁰.

Синтактик нуқтаи назардан эса бу хилдаги қаратқичли бирикмадан «Бирор шахс ё предметга қарашлилик англантилганда»³¹ фойдаланилади.

Мазкур фикрлардан иккинчи типдаги изофали бирикмалар, асосан, бири иккинчисига қарашли (тобе)лик муносабатларини ифодалашга мос эканлиги англашилади.

Аммо *сабзи сеялкаси, бензин насоси, зиғир молотилкаси, олов культиватори, совуқ машинаси, қўриқ ер плуги* каби терминларда аслида тобелик (қарашлилик) муносабати мавжуд эмас. Чоғиштиринг: *трактор гусеницаси* — гусеница трактора, *плугнинг ғилдираги* — калесо плуга, *плуг пичоғи* — нож плуга кабиларда биринчи элемент (*трактор, плуг*)га кейинги элемент (*гусеница, ғилдирак, пичоқ*)нинг қарашли эканлиги ифодаланган. Шу сабабли бу терминлардаги маъно ва тузилиш (шакл) ўзаро мувофиқдир. Улардаги эгалик қўшимчасини олган қисм (ниманинг *гусеницаси* каби) қаратқич келишигида келган сўроққа жавоб бўлади. Бу ўринда изофали конструкция тўғри қўлланган³².

Аммо юқорида қайд этилган кўпчилик терминларда қарашлилик (тобелик)ни ифодалаш мақсади назарда тутилмаган. Масалан, *сабзи сеялкаси* — сабзининг сеялкаси тушунчасини эмас, балки сабзи экадиган сеялка,

³⁰ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, 98-бет.

³¹ Ғуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Синтаксис). Тошкент, 1965, 128-бет.

³² Чунки «Изофа икки отнинг аниқловчилик муносабатига киришувидир. Бундай муносабатда бирор шахс, предмет ёки тушунчанинг бошқа бир шахс, предмет ёки тушунчага қарашлилиги кўрсатилади». Қаранг: Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973, 250-бет.

бензин насоси — бензин сўриб юборадиган насос, *зиғир молотилкаси* — зиғир янчадиган машина, *олов культиватори* — оловли культиватор, *қўриқ ер плуги* — қўриқ ерларда ишлашга мўлжалланган плуг, *совуқ машинаси* — совитадиган машина каби тушунчаларни ифода этиш учун хизмат қилиши зарур. Аммо бундай хилма-хил маъно муносабатларини бир хил конструкцияда ифода этиш ва ундан шу маъноларни англаб олиш, бизнингча, асло мумкин эмас. Чунки юқорида қайд этилган терминларнинг бир турида иш-ҳаракат билан боғлиқ белги, масалан, *ўрадиган, янчадиган, совитадиган* каби мавжуд бўлса, иккинчи хилида бирон нарсага мослик (қўриқ ер плуги) белгиси, яна бошқасида меҳнат қуролининг ўзига хос бўлган белги (*олов культиватори сингари*) мавжуддир. Ф. Абдуллаев ва Д. Эшондадаевлар изофанинг терминологиядаги хусусиятини қайд этиб: «...унинг маъно ва функционал тармоқлари жуда кўп ва ранг-баранг бўлиб, аниқловчилик системасида ҳар қандай боғланишни ҳам ифодалай олади. Бу эса терминологик чалкашликка олиб келмай иложи йўқ»³³, — деб ёзган эдилар. Шу сабабли, мазкур конструкцияни қўллашда унинг маъно ифодалаш имкониятини, албатта, эътиборга олиш лозим. Терминология комитетининг қўлланмасида ҳам мазкур усулдан фойдаланиб ясалган ва турлича тушунчани ифода этадиган терминларда рўй бераётган камчилик қайд этилган³⁴.

Мазкур чалкашликлардан қутулиш ва терминологик принципларга риоя қилиш учун маънони тўғри ифода эта оладиган аффикслардан ўринли фойдаланмоқ лозим.

Ҳозирги қозоқ тилида бу ҳолат тўғри ҳисобга олиниб, ўзбек тилида изофали тарзда ишлатилиб келинаётган (*атом энергияси, атом бомбаси* каби) терминлар маънони тўғри ифодалайдиган аффикслар воситасида (масалан, *атомдық энергия, атомдық бомба сингари*) ясалмоқда³⁵.

³³ Абдуллаев Ф., Эшондадаев Д. Ўзбек тилида тожикча изофали бирикмалар.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 3-сон, 45-бет.

³⁴ Масалан: *Шайба пружини* не то же самое, что *пружинная шайба* деб кўрсатилган. *Қаранг*: Как работать над терминологией. М., 1968, с. 41.

³⁵ Русско-казахский терминологический словарь. Алма-Ата, 1959, с. 155.

Ўзбек тили терминологиясида бунга етарли аҳамият берилмаганлиги оқибатида термин билан тушунча орасида номувофиқлик ва чалкашликлар рўй бермоқда³⁶.

Техникавий терминлар соҳасида Терминология комитетининг қўлланмасига амал қилинадиган бўлса, илмий-техникавий тушунчани ифода этувчи ҳар қандай термин, тушунчанинг маъносини англатадиган зарур ва етарли белгиларга эга бўлмоғи лозим³⁷.

Бироқ юқорида кўриб ўтганимиздек, биринчи (от+от) ва иккинчи (қаратқич+қаралмиш) типдаги изофалар моделида ифодаланган кўпчилик терминларда бу муҳим хусусият ўз аксини топмаган. Шу боисдан ҳам С. Ақобиров, бирикма терминларни «от+от» ёки «қаратқич+қаралмиш» шаклига келтириб қўйиш ҳаммавақт тўғри бўлавермайди³⁸ деб ҳақли равишда таъкидланган эди. Шундай бўлгач, терминологияда изофали бирикмаларнинг қўлланиш доирасини ҳам, улар орқали маънони тўғри ифодалаш мумкин бўлмаганда шу вазифани тўғри бажариш имкониятига эга бўлган аффикслардан фойдаланиш меъёрини ҳам белгилашга тўғри келади. Аффикслардан фойдаланиш хусусида ҳам С. Ақобировнинг «сифат ясовчи (-ий, -вий каби) баъзи аффикслардан кенгроқ фойдаланиш мутлақо зарур кўринади»³⁹,—деган фикри эътиборга лойиқдир.

Юқорида қайд этилган фикрлардан нисбий сифатларни зарур бўлган аффикслар иштирокида шакллантириш маъно ва грамматик жиҳатдан ҳам, терминологик талабларни таъминлаш нуқтаи назаридан ҳам мақсадга мувофиқдир, деган хулосага келиш мумкин.

Аммо бирикма терминларда нисбий сифатлар тушунчанинг ҳар хил белгиларини акс эттирганлиги сабабли, бу маъноларни тўғри ифодалаш учун турлича аффикслардан фойдаланиш талаб этилади. Шу билан бирга, ҳар бир аффикснинг ҳам маълум даражада ифодаладиган маъноси ва грамматик ўрни бор.

Техникавий терминологияда аффикслардан фойдаланиб ясалган *механикавий подборщик* (подборщик механический — ҚХТТЛ. 307), *пружинавий тиш* (зуб пружинный — ҚХТТЛ. 124), *винтий насос* (насос вин-

³⁶ Латипов А., Раҳимов А. ва бошқалар. Астрономиядан кинсқача русча-ўзбекча терминологик лугат (Тошкент, 1974. 73-бет)да. *след метеора* ва *след метеорный* каби икки хил тушунча фақат *метеор* *изи* термини орқали ифодаланиб, ноаниқликка йўл қўйилган.

³⁷ Как работать над терминологией, с. 38.

³⁸ Ақобиров С. Ф. Кўрсатилган асар, 33-бет.

³⁹ Уша асар, 36-бет.

товой — ҚХТТЛ. 257) каби терминларда доирликни билдирувчи белги тушунчаси (масалан, *механик подборщик, пружина тиши, винт насос ёки винт насоси* кабиларга нисбатан) анча тўғри ифода этилмоқда. Демак, доирликни англатувчи нисбий сифатларнинг *-ий, (-вий)* аффикси билан ясалиши термин маъносини аниқ ифодалаш ва (тўғри) тушунишга ёрдам берар экан. Шу билан бирга, маълум иш-ҳаракатни бажариш билан боғлиқ терминларни (шу иш-ҳаракатни ифодаловчи) феъл ўзагига *-гич (-кич)* қўшимчасини қўшиш орқали, масалан, *дренаж ётқизгич, қувур тозалагич машина* сингари; агар нисбий сифат мосликни англатса *-боп*⁴⁰ аффикси орқали, масалан, *қўриқбоп плуг, газбоп двигатель* кабилар кўзда тутилган маънони анча тўғри акс эттиради.

Шу билан бирга, изофали бирикмалардан ҳам ўрни билан фойдаланмоқ керак. Масалан, биринчи тип (от+от) изофадан термин таркибидаги биринчи элемент иккинчисини материал жиҳатдан белгисини билдириб, аниқласа (масалан, *пўлат таглик, чўян втулка, резина тиқин, металл стакан* кабиларда) фойдаланиш мумкин. Аммо бунда ҳам маъно аниқлигини таъминлаш лозим. Масалан: подшипник алюминийдан ясалган бўлса — *алюминий подшипник*, агар алюминий аралашган бўлса — *алюминийли подшипник* каби. Иккинчи ва учинчи тип изофали бирикмалардан эса, компонентлари «қаратқич-қаралмишлик» (тобе+ҳокимлик) маъноларини ифодалайдиган терминлар яшашда фойдаланиш мумкин. Масалан: *трактор гусеничаси, плуг ғилдираги, плуг пичоғи* ёки: *тракторнинг қуввати, ҳайдаш чуқурлиги* каби.

Бошқа ҳолларда эса мазкур маънони тўғри ифодалайдиган аффикслардан унумли фойдаланмоқ терминология учун, шу жумладан, техникавий терминлар соҳа-сида ҳам ниҳоятда зарурдир.

АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

С. Усмонов ёзганидек, «...терминларни яратишда маълум бир мақсад, белги ва хусусиятни ифодалаш аниқ кўзда тутилгани учун уларнинг маънолари морфе-

⁴⁰ Кейинги пайтда техникавий терминлар *-боп* аффикси билан ҳам кўпроқ ясалмоқда. Масалан *лабораториябоп холодильник* — «Янги техника», 1972, 10-сон.

малари ташийдиган маънолари йиғиндисидан иборат бўлади»⁴¹.

Шу сабабдан ҳам терминологияда аффиксларнинг маъно доираси адабий тилдагидан бир мунча фарқ қилади. Терминология комитетининг қўлланмасида бу ҳолат шундай қайд этилган:

«Сўз ясовчи элемент (восита)ларга, умуман, тилда жуда кенг маъно юклангани ҳолда терминологияда фаннинг маълум соҳасида уларга бир тартибдаги тушунчаларни системалаштирадиган махсус (тор) маъно бириктирилиши мақсадга мувофиқдир»⁴².

Ўзбек тили техникавий терминлари ясалишида аффикслардан юқорида қайд этилган талаблар асосида фойдаланмаганлиги оқибатида аффикслар синонимияси вужудга келганлигини кўрамиз⁴³. Аслида аффикслар синонимияси ва унинг оқибатлари нимадан иборат?

Маълум терминологик системада биргина ёки бир турдаги маънони ифодалаган терминлар ясалишида параллель қўлланган хилма-хил аффикслар синоним аффикслардир. Аффикслар синонимияси эса терминлар синонимлигига сабаб бўлади. Мазкур синонимия (бу ҳолат грамматик синонимия деб ҳам юритилади) ИТТК нинг қўлланмасида шундай таърифланган:

«Ўзаро сўз ясовчи воситалари билан ёки компонентлари орасидаги синтактик муносабатлари билан фарқ қиладиган сўз ёки бирикмадан иборат терминлар грамматик синонимлар дейилади»⁴⁴.

Ўзбек тили техникавий терминологиясида бундай терминлар ниҳоятда кўп учрайди. Масалан: *ариқ қазувчи машина* — *ариқ қазииш машинаси* — *ариқ қазийдиган машина* — *ариқ қазигич машина* (Еқм. 117—118); *чеканка машинаси* (ФТ. 59. 4. 21) — *чеканка ўтказувчи мослама* — *чеканка қилувчи мослама* (Ятж. 72. 10. 5—6) — *чеканка қиладиган мослама* (ҚХМҚ. 72. 371); *кўчат ўтқазадиган машина* (КИМС. 81) — *кўчат ўтқазииш машинаси* (ҚХМҚ. 430) — *кўчат ўтқазувчи машина* — *кўчат ўтқазгич* (МОС. 187). Бу ҳақда янада аниқроқ тасаввур ҳосил бўлиши учун аффикслар синонимиясига оид мисоллар бердик.

1. *-диган// -и (-иш)// -гич*: *картошка қазийдиган*

⁴¹ Усмонов С. Кўрсатилган асар, 20-бет.

⁴² Как работать над терминологией, с. 46.

⁴³ Қаранг: Коршунов С. И. Синонимы в технической терминологии.—«Известия АН СССР», 1952, № 10, с. 1520—1526.

⁴⁴ Как работать над терминологией, с. 11.

машина (КИМС. 103) — *картошка қаз и ш машинаси* (ҚХМҚ. 356) — *картошка қаз и г и ч* (ҚХМҚ. 358).

2. *-(у)вчи//диган//и (-иш)*: *сут таш увчи автомобиль* (Ятж. 72. 10. 6—8) — *сут ташийд и г а н автомобиль* (Авто. 109) — *сут таши и ш автомобили* (ЎзСЭ. I т. 128).

3. *-диган//гич*: *тўнка кавлайди г а н машина* (КИМС. 105) — *тўнка кавла г и ч* (ҚХМҚ. 447).

4. *-р(ар)//и (-иш)//диган//лаш//-(у)вчи//-(о)вчи //гич*: *ўғит соч а р машина* (КИМС. 72. 80) — *ўғит сепади г а н сеялка* (КИМС. 72. 80) — *ўғит л а ш аппарати* (КИМС. 72. 80) — *ўғитло в ч и машина* (ФТ. 59. 4. 26) — *ўғит солу в ч и машина* (ФТЛ. 59. 4. 26) — *ўғит сеп и ш аппарати* (ҚХМҚ. 123) — *ўғитла г и ч аппарат* (КИМС. 72. 80).

5. *-в (-ов)//гич*: *ўлчов аппарати* — *ўлчагич аппарат* (МРУЛ. 21).

6. *-ма//гич*: *ағдар ма машина* (СЎ. 67. 38-сон) — *ағдар г и ч машина* (Ятж. 73. 5. 26); *ағдар ма плуг* — *ағдар г и ч плуг* (Ятж. 77. 2. 4).

7. *-(о)вчи//чи*: *етакловчи филдирак* (Ятж. 66, 2) — *етак ч и филдирак* (Авто. 4).

8. *-лаш//гич*: *зичла ш қурилмаси* — *зичла г и ч (қурилма)* (ҚХМҚ. 208).

9. *-к//гич*: *сув ўлча к асбоб* (ФТЛ. 33) — *сув ўлча г и ч асбоб* (ҚТЛ. 10) — *нам ўлча к асбоб* (ФТЛ. 33) — *нам ўлча г и ч* (ҚТЛ. 10).

10. *-ли//симон*: *тирсак ли вал* (МОС. 105) — *тирсак с и м о н вал* (ҚХМҚ. 317).

Бундай синонимликни турли хил тузилишдаги (яъни содда, қўшма, бирикма каби) терминларда кўплаб учратиш мумкин: Масалан: *ағдар ма* — *ағдар г и ч* (отвал); *винт с и м о н* — *винт ли* — *винт шакл ли* (МОС. 30); *сув ч и* — *суғорув ч и* — *суғор г и ч* — *суғор и ш машинаси* (поливальшик) (ҚХТТЛ. 317); *чимқирқ а р* — *чимқирқ г и ч* (ҚХТТЛ. 56. 88) каби.

Биргина ёки бир турдаги⁴⁵ тушунчаларни ифода этишда хилма-хил аффикслардан синоним тарзда фойдаланиш бадний адабиёт ёки матбуотда учраши тил

⁴⁵ Лотте Д. С. *Бумагорезательная машина, бумагоделательная машина, металлорежущая машина, резьбошлифовальный станок, трубозагибочный стан* каби терминларнинг бир турдаги терминлар эканини қайд этиб, уларнинг элементлари орасидаги грамматик формаларнинг эса асосиз равишда хилма-хил тарзда қўлланганлигини танқид қилган эди. Қаранг: Лотте Д. С. *Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов*, с. 27, 111.

бойлигини кўрсатса ҳам, аммо илмий терминлар билан иш кўрадиган, уни халққа сингдириш учун хизмат қиладиган техникавий манбалар (махсус луғат, дарслик ва журналлар)да бу ҳолатга йўл қўйилиши мақсадга мувофиқ эмас, албатта. Чунки биргина ёки бир турдаги тушунчани ифода этишда иштирок этаётган хилма-хил аффиксли параллел терминлар, сиртдан қараганда, баб-баравар хизмат қиляётгандек ва терминологик системага зарар етказмаётгандек туюлса ҳам, аслида эса бундай ҳолат терминология учун зарарлидир. Терминология комитети қўлланмасида: «Бундай синонимияни имкони борича бартараф этиш зарур, чунки у баён этишни қийинлаштиради ва терминнинг маъно жиҳатдан барқарорлигига путур еткази»⁴⁶,— деб таъкидланган.

Шу боисдан ҳам, аффикслар синонимиясининг терминологияда мавжудлиги ва унга муносабат адабий тилдагидан бир мунча фарқ қилади.

Чунончи, биринчидан, адабий тилда аффикслар синонимияси қонуний ҳодиса сифатида ижобий баҳолангани ҳолда, терминологияда у зарарли деб қайд этилади. Масалан, ИТТКнинг қўлланмасида бу ҳақда шундай дейилган: «Грамматик синонимия, умуман барча синонимлар ҳам, шунинг учун ҳам зарарлики, улар исталган пайтда турлича маъноларда қўлланиши мумкин. Айниқса, грамматик (аффиксал) синонимлар қўлланишда қулайлиги туфайли бу соҳада кўп маъноликнинг вужудга келиш хавфи янада кучлироқдир»⁴⁷.

Иккинчидан, адабий тилда аффикслар синонимлиги бир хил маънодаги сўзлар доирасида кузатилса, терминологияда улар бир турга оид тушунчаларни ифодаловчи барча терминлар доирасида олиб қаралади. Чунки терминларнинг системали бўлиши ҳақидаги талаб бир тартибдаги терминларни бир хил сўз яшаш модели (аффикс) асосида вужудга келтиришни тақозо этади. Ясалма терминларнинг системалигига,— деб ёзган эди А. М. Терпигорев,— бир томондан, ўзак морфемаларнинг тўғри танланиши билан, иккинчи томондан, бир тартибдаги терминларни бир хил суффикс орқали шакллантириш асосида эришилади⁴⁸.

Ниҳоят, учинчидан, адабий тилда аффикслар синонимияси маълум бир туркумдаги сўзлар доираси-

⁴⁶ Как работать над терминологией, с. 41.

⁴⁷ Уша асар, ўша бет.

⁴⁸ Терпигорев А. М. Об упорядочении технической терминологии, с. 74.

да кузатилса, терминологияда (терминларнинг семаңтикасига аҳамият берилгани сабабли) бу ҳолат бир турдаги маънони ифодалаб келаётган барча терминлар доирасида текширилади. Чунки «Бир классификация доирасидаги терминлар (улар сўз — термин ёки бирикма терминлигидан қатъи назар) имкони борича биргина сўз яшаш моделида ясалмоғи лозим»⁴⁹.

С. Ф. Ақобиров ҳам аффикслар синонимияси авж олганлиги оқибатида параллел терминларнинг кўпайиб кетганлигини кўрсатиб, русча *хлопкоуборочная машина* термини ўзбек тилида: *пахта терадиган машина, пахта терар машина, пахта терувчи машина, пахта териш машинаси, терим машинаси* каби шаклларда учрашини ёзган эди⁵⁰. Бироқ шуни қайд этиш лозимки, ҳозирги пайтда юқоридаги терминнинг синонимик доираси тагин ҳам кенгайди. Техникавий адабиёт ва журналларда ҳамда матбуотнинг техникага доир хабарларида мазкур терминнинг *пахта тергич машина* шакли ва бошқача вариантлари ҳам қўлланмоқда⁵¹.

АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИНИНГ ОҚИБАТЛАРИ. Аффиксларни синоним тарзда қўллаш натижасида техникавий терминологияда кўпгина чалкашликлар вужудга келган. Биз шу ҳолатларнинг баъзилари ҳақида фикр юритмоқчимиз.

1. Маънода ноаниқлик вужудга келади. Бир ёки бир турдаги тушунчаларни ифодалашда хилма-хил аффикслардан фойдаланиб яратилган синоним терминларнинг ҳаммаси ҳам кўзда тутилган маънони тўғри ифодалайвермайди. Чунки, тилшунос З. А. Потиха айтганидек, термин таркибидаги аффикслар мустақил ясовчилар бўлганлиги сабабли, уларнинг ўзаро яқин (умумийлик) маъносидан ташқари, ҳар бирининг ўзига хос маъно оттенкаси ҳам мавжуддир⁵². Бунинг оқибатида баъзи аффикслар орқали ифодаланган терминларда маъно ноаниқлиги рўй бермоқда. Масалан, *ёнилғи юбориш системаси, совутиш системаси* (КИМС. 177), *ёниш камераси* (КИМС. 212), *қувват олиш вали* (ҚХМҚ. 57), *алмаштириш коробкаси* (КИМС. 94), *мойлаш системаси* (Авто. 13) каби тер-

⁴⁹ Даниленко В. П. О терминологическом словообразовании.— «Вопросы языкознания» 1973, № 4, с. 78.

⁵⁰ Ақобиров С. Ф. Тил ва терминология. 38-бет.

⁵¹ Шунингдек, унинг *зангори кема, пўлат этак, машина, агрегат* каби ифодалари ҳам учрайди.

⁵² Потиха А. Современное русское словообразование, с. 61—65.

минларда мазкур воситалар (*система, камера, вал, коробкалар*)нинг иш-ҳаракатга қай тарзда иштирок этиши аниқ эмас. Чунончи, бу воситалар иш-ҳаракатни бевосита бажарадими (актив муносабатда) ёки иш-ҳаракатнинг амалга ошишида шунчаки иштирок этадими (пассив муносабатда) эканини фарқлаш қийин. Масалан, *ёнилғи юбориш системасининг бириккан жойлари қотириб маҳкамланади* (КИМС. 177). Бу гапдан мазкур система машинага ёнилғини юбориб турадими ёки ёнилғи юбориш жараёнида шунчаки иштирок этадими? деган саволга конкрет жавоб олиб бўлмайди.

Шунингдек, *совутиш ситемаси, мойлаш системаси* кабилардан ҳам уларнинг *мойлайдиган, совутадиган* ёки *мойланадиган, совутиладиган система* эканлигини аниқ тушуниб бўлмайди⁵³. Мазкур ҳолатга иш-ҳаракат номларини ясовчи *-ш (-иш)* ва *-лаш* суффиксларининг ўз вазифасидан ташқари равишда, яъни бошқа суффиксларга синоним тарзда қўлланаётгани сабаб бўлмоқда.

Бундай маъно ноаниқлигини қуйидаги аффикслар иштирокида ясалган терминларда ҳам кўрамиз.

-ма//гич: *Канат учини болтли қистиргичлар билан туғиш понали қистирмалар билан туғишга нисбатан анча сермеҳнат бўлади* (Еқм. 21).

Бунда, албатта, *қистиргич* ва *қистирма* бир хил тушунчани ифодалаб келаётир. Аммо алоҳида-алоҳида олинадиган бўлса: *қистиргич*— қистирадиган маъносидаги, *қистирма* эса — қистирилган, киритилган маъносидаги тушунчани ифода этади.

-ли//симон: *тирсак ли вал — тирсак симон вал* каби терминлар ҳам айнан бир хил маънони тўғри реаллаштирмайди. Чунки мазкур терминларнинг биринчисида валнинг тирсакка эга эканлиги, кейингисида эса унинг тирсакка ўхшашлиги ифодаланмоқда. Демак, аффикслар синонимияси термин маъносининг ноаниқлигига сабабчи бўлар экан.

2. *Параллел терминлар кўпаяди*. Техникавий терминологияда синоним аффикс ва сўзлардан фойдаланиш оқибатида параллел терминлар вужудга келиб, терминлар миқдори кўпайиб кетмоқда. Масалан, биргина термин билан ифодалаш мумкин

⁵³ Шу сабабли ҳам, баъзи адабиётларда шу конструкцияда келган терминлардаги *-лаш, -ш//иш* ўрнида *-гич* аффикси кенг қўлланмоқда. Масалан, *тақсимлаш вали* (Тр. пр. 32)— *тақсимлагич вал* (КИМС. 207); *сақлаш клапани* (Тр. пр. 158)— *сақлагич клапан* (Тр. пр. 157) кабилар.

бўлган тушунча қуйидагича шаклларда ифодаланмоқда: *ўғит соладиган машина* — *ўғит солувчи машина* — *ўғитловчи машина* (ФТ. 59. 4. 26) — *ўғит сепадиган сеялка* — *ўғит сочар машина* — *ўғитлаш аппарати* — *ўғитлагич* (КИМС. 72—80) — *ўғит сепиш аппарати* (ҚХМҚ. 123); *боғловчи аппарат* — *боғлаш машинаси* (ҚХМҚ. 216—217) — (*боғларни*) *боғлайдиган машина* — (*боғ*) *боғлагич аппарат* (ҚХТТЛ. 214—216) кабилар.

Биргина тушунчани ифодалаш учун қўлланган кўп сонли терминлар, биринчидан, мутахассисларни мазкур соҳадаги кўп миқдордаги тушунчалар билан бирга, уларнинг ифодаси бўлган хилма-хил ва катта миқдордаги терминларни ҳам ўрганишга мажбур этади. Чунки ҳар бир термин шахс билан предмет орасидаги асосий алоқа воситаси ҳисобланади.

«Буларнинг ҳаммасини на фақат эслаб қолиш лозим,— дейилган Терминология комитети қўлланмасида,— балки шундай ўзлаштириб олиш керакки, ҳар гал уларни маълум тушунча билан боғлаш мумкин бўлсин; бинобарин, ортиқча терминлар ўқув ишларини мушкуллаштиради, терминологиянинг энг муҳим шарти ҳисобланган терминлар системасининг иқтисодли бўлишини бузади»⁵⁴.

Иккинчидан, мазкур ҳолат техникавий адабиётлардан фойдаланишни қийинлаштиради, кишиларни ортиқча вақт сарфлашга, фикрни керагидан ортиқча ифодалар билан банд этишга мажбур этади. Бундай қийинчиликни бартараф этиш учун А. М. Терпигорев ёзганидек, ҳар бир тушунча учун ягона терминни қўлламоқ лозим⁵⁵.

3. *Номунтазамлик рўй беради*. Маълумки, ҳозирги даврда кўпгина техникавий терминлар оммавий характерга эга бўлиб бормоқда. Бу ҳолат ҳар бир терминнинг умуммиллий тил терминологияси доирасида мунтазам равишда қўлланишини тақозо этади. Бироқ бу соҳада кўп сонли терминларнинг вужудга келганлиги ва уларнинг техникавий манбаларда чекланмаган ҳолда аралаш қўлланиши маълум бир терминни мунтазам равишда ишлатишга имкон бермаётир. Чунки маълум терминнинг мунтазам қўлланиши учун у ягона шаклга эга бўлиши ва барча авторлар томонидан бир меъёрда қўлланиши лозим. Ҳолбуки, техникавий манбаларнинг бирида бир хил аффиксли термин

⁵⁴ Как работать над терминологией, с. 10.

⁵⁵ Терпигорев А. М. Об упорядочении технической терминологии, с. 72.

кўп қўлланса, иккинчисида бошқа хил аффиксли термин кенг қўлланган. Баъзан бир манбанинг ўзида ҳам бир терминнинг маълум ўринда бир турли, иккинчи ўринда бошқа хил аффикс билан ифодаланганлигини кўрамиз. Мисоллар:

<i>-диган:</i>	<i>-и (-иш), -лаш:</i>	<i>-гич (-кич):</i>
<i>картошка қазийдиган машина</i> (КИМС. 103),	<i>картошка қазииш машиналари</i> (ҚХМҚ. 356),	<i>картошка қазигич</i> (ҚХМҚ. 356),
<i>кўчат экадиган машина</i> (ҚИМС. 87)	<i>кўчат утқазииш машиналари</i> (ҚХМҚ. 131),	<i>кўчат ўтқазгич</i> (МОС. 187),
<i>кўсак чувийдиган машина</i> (КИМС. 98)	<i>кўсак чувиш машинаси</i> (ҚХМҚ. 370),	<i>кўсак чувишгич</i> (ҚХТГЛ, 56),
<i>ер ковлайдиган машина</i> (Рўл. II. 53. 124),	<i>ер ковлаш машиналари</i> Рўл. I 53. 124),	<i>ер кавлагич машина</i> (Рўл. II. 53. 124),
<i>сут совитадиган агрегат</i> (КИМС. 26),	<i>сут совитиш қурилмаси</i> (Ятж. 74.3-сон. II),	<i>сут совитгич танк</i> (Ятж. 72. 10-сон. 23),
<i>ўғит сепадиган сеялка</i> (КИМС. 26),	<i>ўғит сепиш сеялкаси</i> (КХМҚ. 140),	<i>ўғит сочгич тиркама</i> (Ятж. 72. 10-сон. 2) кабилар.

Ҳар бир тушунчага доир терминни ягона шаклга келтириш ва маълум соҳада терминларнинг мунтазамлигини таъминлаш учун бир турдаги терминлар ясашида бир хил ясовчи (аффикс)нинг мунтазам қўлланишига эришмоқ лозим.

4. *Техникавий терминларни стандартлаш қийинлашади.* Терминларнинг ягона шаклга ва мукамалликка эга бўлиши давлат аҳамиятига эгадир. Шу сабабли ҳам, машҳур терминшунос Э. К. Дрезен илмий-техникавий терминларни ҳам стандартлаш зарурлигини кўрсатган эди.

«Фаннинг мураккаблашуви, янги илмий-техникавий тушунчаларнинг вужудга келиши,— деб ёзган эди у,— илмий муомалада ва турлича муносабатларда хато ва ноаниқликлар рўй бермаслиги учун техникавий тушунчаларни аниқ чегаралашни талаб этади. Шу боисдан ҳам, асосий стандартлар қаторига аниқ ва чегараланган мазмунга эга бўлган терминологик стандартларни ҳам киритиш зарур бўлади»⁵⁶. Фан, техника ва ишлаб чиқаришнинг кейинги тараққиёти буни янада зарур масала сифатида кун тартибига қўйди. Шу сабабли

⁵⁶ Дрезен Э. К. Научно-технические термины и обозначения и их стандартизация. М., 1936, с. 9.

ҳам илмий-техникавий терминология номли рефератив тўпламда терминологияда қўлланадиган тилга доир ҳамда бошқа хил белги воситаларини стандартлашга оид илмий асослар (қўлланма тарзида) босилиб чиқди⁵⁷. Бинобарин, ўзбек тили техникавий терминларини ҳам стандартлашга киришиладиган бўлса, аффикслар синонимияси оқибатида вужудга келган хилма-хилликлар бунга имкон бермаслиги мумкин. Унга эришмоқ учун эса, аввало, аффикслар синонимиясига барҳам бериш лозим бўлади.

5. *Таржима машиналаридан фойдаланиш мушкуллашадди.* Ҳозирги даврда фан ва техника соҳаларида вужудга келаётган янгилик (кашфиёт)ларни жаҳон халқлари тилларига тез ва тўғри таржима қилиш зарурати тобора кучайиб бормоқда. Бу эҳтиёжнинг Иттифоқимиз халқлари тиллари учун ҳам зарурлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Мазкур ҳолат тилшунослик, жумладан, техникавий терминология соҳасида таржима қиладиган машиналардан фойдаланиш заруратини вужудга келтирган эди. Дастлаб, 50-йилларда бошланган машинавий таржима ишлари такомиллашиб, икки тилли системадан кўп тилли таржима системасига ўтилмоқда⁵⁸.

Аммо бир хил тушунчаларни ифода этган терминларнинг техникавий адабиётларда кўп вариантда берилиши ўзбек тилидан бошқа тилларга, шунингдек, бошқа тиллардан ўзбек тилига тўғри ва тез таржима қилиш имкониятини бермайди. Бинобарин, машиналардан фойдаланиб, терминларни тўғри ва тез таржима қилиш учун ҳар бир тушунчани ягона шаклда ифодалаш лозим бўлади. Чунки терминларнинг синоним аффикслар иштирокида ясалиши хилма-хилликка олиб келса, уларнинг ягона сўз ясаш қолип (модел)лари воситасида ясалиши эса, бир хилликка, системалиликка олиб келади ва таржима қиладиган машиналардан фойдаланишга имкон беради.

6. *Терминларни онгли ўзлаштириш мураккаблашадди.* Термин ҳам тил элементи сифатида алоқа воситаси ҳисобланади. Жумладан, меҳнат воситаларини ифодаловчи терминлар ҳам кишиларда шу предмет билан бевосита муносабатда бўлмай

⁵⁷ Қаранг: СССР Министрлар советининг Давлат стандартлари комитети ва ВНИИҚИ нинг «Научно-техническая терминология» (реферативная информация) тўплами, 1973—74 йиллардаги сонлари.

⁵⁸ Қаранг: Першке С. Машинада таржима қилиш масалалари.—«Янги техника». 1972, 1-сон, 23-бет.

туриб ҳам, у ҳақда фикр юритишга ва уни тушунишга имкон яратиши керак. Терминлар ўзига юкланган бу вазифани (яъни меҳнат воситалари билан инсон орасида воситачилик вазифасини) тўғри адо этмоғи учун у терминологик қоидаларга мос келиши, ўзи ифодалаётган тушунчанинг муҳим белгиларини тўғри акс эттириши лозим. Шундагина, мазкур терминни онгли равишда, унда ифода қилинаётган тушунчанинг моҳиятини тушунган ҳолда ўзлаштириш мумкин.

Ўзбек тили техникавий терминологиясидаги ҳар хилликлар эса унинг терминологик қоидаларга мувофиқ бўлишига ҳам, тушунчанинг муҳим белгилари тўғри ифодаланишига ҳам, бинобарин, уни онгли равишда ўзлаштиришга ҳам халақит беради. Чунки параллел терминларнинг ҳаммасида ҳам зарур маъно аниқ ифодаланмаганлигини юқорида кўриб ўтдик. «Бундай маъновий қарама-қаршилик ва номувофиқликлар терминларни онгли ўзлаштиришда қийинчилик туғдиргани учун ҳам зарарлидир»⁵⁹,— дейилган ИТТК нинг қўлланмасида.

Терминларни онгли равишда ўзлашувини таъминлаш учун эса, параллел терминлардан энг мувофиғини танлаш ва унинг ягона шаклда қўлланишига эришмоқ лозим.

7. Нутқий иқтисод бузилади. Терминнинг аниқ маъноли ва қисқа бўлиши ундан фойдаланишда қулайлик вужудга келтиради. Шу сабабли ҳам «Терминнинг ихчамлиги ва тушунчага мувофиқлиги,— деб ёзган эдилар С. А. Чаплигин ва Д. С. Лотте,— ҳар бир терминнинг энг яхши сифатини кўрсатувчи ижобий фактордир»⁶⁰.

Ўзбек тили техникавий терминологиясида аффикслардан синоним тарзда фойдаланиш терминологиянинг муҳим хусусиятларидан бири бўлган нутқий иқтисоднинг бузилишига сабаб бўлаётир. Бу ҳолат, асосан, бирор категория терминларини яшашда қўл келадиган аффикслардан бошқа хил маъно категориясида фойдаланиш оқибатида рўй беради. Масалан, *-и (-иш), -лаш* аффикслари, одатда иш-ҳаракат номлари яшашга мос бўлгани ҳолда, ундан белги билдирувчи компонент яшашда ҳам фойдаланиб келинмоқда. Бунинг оқибатида рус тилида биргина қўшма сўз билан ифодаланган термин ўзбек тилида бирикма термин шаклида баён

⁵⁹ Как работать над терминологией, с. 12.

⁶⁰ Чаплигин С. А., Лотте Д. С. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии, с. 882.

этилмоқда. Мисоллар: *кановокопатель* — ариқ қазиш машинаси (МОС. 20); *ворохоочиститель* — кўсак тозалаш машинаси каби.

Бундан ташқари, сифатдош аффикслари: *-диган*, *-(у)вчи*, *-(о)вчи* кабилар билан ифодаланган терминларда ҳам шаклий ихчамлик бир қадар бузилганлигини кўрамиз. Масалан, *зернодробилка* — дон янчадиган машина (РЎЛ. II. 127); *зерноочиститель* — дон (ғалла) тозалайдиган машина (РЎЛ. II. 127); *картофелекопалка* — картошка кавлайдиган машина; *картофелесажалка* — картошка экадиган машина (РЎЛ. II. 270); *льномялка* — зиғир поясини эзадиган машина; *льнотрепалка* — зиғирпоя толасини титадиган машина (РЎЛ. II. 474); *овсошелушитель* — сулининг қипиғини ажратувчи машина (ҚХТТЛ. 271) кабилар.

Шунни қайд этиш лозимки, узун терминлар муомалада ҳам қийинчилик туғдиради⁶¹. Терминология комитетининг қўлланмасида ҳам терминлар ноихчамлигининг зарарли оқибати шундай кўрсатилган:

«Яна бир камчилик — терминнинг узунлигидир. Бунинг натижасида, биринчидан, нутқий иқтисод бузилади, бинобарин, фикрлаш иқтисоди ҳам бузилади. Иккинчидан, эллипс пайдо бўлиш хавфи туғилади...»⁶². Бундай ҳолатнинг олдини олиш учун эса мазкур терминлар шу маънони тўғри ифода этадиган аффикс иштирокида ясалиши лозим. Бизнингча, бу хилдаги терминларнинг қуйидагича модель асосида ифода этилаётганлиги мақсадга мувофиқдир⁶³. Масалан, *ариқ қазиғи* (МОС. 20), *кўсак чувиги* (МОС. 30), *ариқ тозаласи* (ҚХТТЛ. 134), *дон қуригич* (ҚХТТЛ. 122), *уруғ дориласи* (ҚХМҚ. 460), *ўғит сепки* (ҚХМҚ. 142), *дон майдаласи* (ҚХТТЛ. 121), *зиғир тозаласи* (РЎЛ. II. 474), *картошка кавласи* (ҚХТТЛ. 139), *картошка эчки* (ҚХТТЛ. 140), *канал қазғи* (ҚХТТЛ. 133), *ғарам ташиги* (ҚХТТЛ. 170), *сули туйғи* (ҚХТТЛ. 271) ва бошқалар. Мисол: *Дон сочғи уруғ дориласи билан жиҳозланган* (ҚХМҚ. 460).

Биринчидан, бундай терминларда сўз ўзагидан англашилган ҳаракатни амалга оширадиган восита машина экани (яъни одам эмаслиги) махсус *-ғи* аффикси-

⁶¹ Лексика современного русского литературного языка, с. 155.

⁶² Как работать над терминологией, с. 12.

⁶³ Русча-ўзбекча луғат II. Т. Тошкент, 1953, 124-бет; *ер кавлаш машинаси*, *ер кавлайдиган машина* терминлари билан бирга, унинг анча қисқа ва аниқ маъноли эквиваленти бўлган *еркавласи машина*, *еркавласи* кабилар ҳам берилган.

дан англашилиб турилганлиги туфайли, маънода дифференциялаш рўй беради; иккинчидан, *-гич* аффикси воситасида ясалган элемент предметга хос белги-ҳаракат тушунчасини ифодалаш орқали шу предметнинг ўзи ҳақида ҳам (метафорик тарзда) тасаввур ҳосил қилади. Шу сабабли ҳам термин таркибидаги *машина, аппарат, агрегат* каби зарур бўлмаган сўзларни тушириб қолдириш мумкин бўлади. Бундай терминлар ИТТҚ қўлланмасининг «Ҳар қандай илмий-техникавий термин аниқ маъноли, қисқа ва қўллашга қулай бўлиши зарур»⁶⁴, деган талабига мувофиқдир.

8. *Носистемалик вужудга келади.* Ҳар бир соҳанинг терминлари асоссиз равишда вужудга келтирилган сўз, сўз бирикмалари ва символлар йиғиндисидан иборат бўлмай, балки маълум тартибдаги терминлар системасидан таркиб топили лозим. Терминларни системалашда эса аффикслар ва сўзларнинг бирикиш тартиби муҳим аҳамиятга эгадир.

«Терминологиянинг системали бўлиши учун,— деган эди А. М. Терпигорев,— бир турдаги тушунчаларни англатувчи бирикма терминлар — бир типли конструкцияга, ясама сўзлардан иборат терминлар эса — бир хилдаги қўшимчаларга эга бўлиши зарур»⁶⁵.

Демак, бир турдаги тушунчаларни англатувчи ўзбекча техникавий терминлар ҳам бир хил конструкцияга ва бир хилдаги аффиксларга эга бўлиши ҳамда бу соҳада маълум терминологик системани ташкил этиши лозим эди. Бироқ термин яшашда аффикслардан ўринли равишда фойдаланмаслик бу соҳа терминларининг ягона системасини вужудга келтиришга имкон бермаётир.

С. Ф. Ақобиров ҳам ўз ишида синоним аффикслар иштирокида ясалган: *ер кавлаш машинаси, ер кавлайдиган машина, ер кавловчи машина* кабиларни келтиради ва «Шу термин таркибидаги «кавламоқ» сўзини унинг синоними бўлган «қазимоқ» сўзи билан алмаштириш мумкинлигини ҳисобга олсак, шу маънода яна учта термин ҳосил бўлади: *ер қазииш машинаси, ер қазийдиган машина, ер қазувчи машина*»⁶⁶,— дейди. Дарҳақиқат, ўзбек тили техникавий терминологиясида бундай синонимияни, айниқса, хилма-хил аффикслар иштирокида вужудга келаётган параллелизмни тўла

⁶⁴ Как работать над терминологией, с. 38.

⁶⁵ Қаранг: Терпигорев А. М. Об упорядочении технической терминологии, с. 75.

⁶⁶ Ақобиров С. Ф. Кўрсатилган асар, 38-бет.

тавсиф этиш имконияти йўқ. Аммо биз мазкур ҳолатни ойдинлаштириш мақсадида «Янги техника» журналининг турли йилларда чиққан айрим сонларидан⁶⁷ техникага доир 9 та (ҳар бирдан 3 тадан) мақолани кузатиб, унда бир хил конструкцияда берилиши лозим бўлган ва маъно жиҳатдан бир турдаги тушунчаларни ифодалайдиган терминларнинг аниқловчи (белги билдирувчи) қисмини кўчириб олдик. Синоним аффикс ва турлича усуллар воситасида ясалган, аммо бир турдаги тушунчани (яъни маълум бир иш-ҳаракатни 'бажарадиган, амалга оширадиган' маъносини) ифодалайдиган элементлар қуйидагича миқдорни ташкил этади.

- гич (ва унинг вариантлари) билан — 22 та;
- (о) в чи, -(у) в чи иштирокида 28 та;
- ш (-иш) билан — 19 та;
- лаш орқали — 6 та;
- диган билан — 7 та;
- ма иштирокида — 4 та;
- м (-им) орқали — 2 та;
- оқ воситасида — 1 та компонент ясалган.

Бироқ мазкур маънодаги компонентларнинг ясалиши фақат юқоридаги моделлар билан ҳам чекланмаган. Кузатишлар шуни кўрсатдики, бу хилдаги компонентлар: -в (-ув), -к (-ак), -р (-ар), -чи сингари аффикслар иштирокида (масалан, *ҳайдов трактори, сув ўлчак асбоб, жўяк очар машина, етакчи вал каби*) ҳам ясалар экан. Булардан ташқари, мазкур маъно «от+ст» тартибидаги масалан, *юк машина, чеканка машина* каби (аслида эса *юк ташигич машина, чеканкалагич машина* бўлиши лозим) терминларда ҳам ифода этилаётганлигини кўрамиз. Далиллардан маълум бўлдики, бир турдаги тушунчани ифодаловчи терминлар ясашда 14—15 хил сўз ясаш модели иштирок эттирилмоқда. Ҳозиргача ўзбек тилида термин ясаш ва бунда ясовчи аффикслардан фойдаланишга оид маълум бир тартиб-қоида ёки қўлланманинг мавжуд бўлмаганлиги техникавий адабиёт ва луғат авторларининг аффикслардан ўз хоҳишларига кўра фойдаланишларига ҳамда унинг маълум маънони ифодалаш учун мувофиқ ёки номувофиқ эканига лоқайд қарашларига сабаб бўлган. Бунинг устига, кўпчилик муаллифлар тилшуносликдан

⁶⁷ Қаранг: «Янги техника», 1966, 6-сон, 1967, 1-сон, 1968, 9-сонлари.

йироқ (яъни техника мутахассиси) бўлганликлари сабабли, аффиксларнинг махсус терминологик хусусиятларигагина эмас, балки тилшуносликдаги умумий вазибаларига ҳам етарлича аҳамият бермаганликларини кўрамиз. Терминларни тартибга келтириш зарурати эса мазкур ҳолатни бартараф этишни, кўпчилик терминларни терминологик принциплар асосида (қайтадан) тўғри шакллантиришни талаб этади.

Чунки «Термин, бир сўздан ясаладими ёки сўзлар бирикмасидан таркиб топадими, бундан қатъи назар, у мазмунан маълум терминологик системанинг аъзосидир»⁶⁸.

Терминнинг қайси терминологик системага оидлигини унинг тузилиши, яъни морфемалари, аниқроғи ясовчи аффикслари кўрсатиб туради. Натижада ҳар бир терминологик система учун (термин таркибидаги ясалма қисмда) аффиксларнинг бир хиллиги (ўхшашлик)ни таъминлаш лозим бўлади. Бунинг учун терминшунос В. П. Даниленко ёзганидек, «Агар ИТТК нинг қўлланмасига риоя қиладиган бўлсак, бунда бир системадаги терминларни бир хил суффикс воситасида яшаш масаласида қаттиқ турмоғимиз керак ва бошқа суффикс қўлланишига йўл қўймаслигимиз зарур»⁶⁹— деб ўйлаймиз.

Терминлар системасини шакллантиришда айниқса суффиксларнинг роли катта эканлигини Г. О. Винокур, Д. С. Лотте ва бошқа олимлар ҳам алоҳида таъкидлаганлар. «Суффикс,— деб ёзган эди С. А. Алиев,— ўзакнинг семантик вазифасини қабул қилиб, унинг тур кўрсаткичини белгилаб турганда асосий системалаштирувчилик ролини бажаради»⁷⁰.

Бинобарин, ўзбек тили техникавий терминларини системалаштиришда ҳам аффикслар асосий воситалардан биридир.

Шундай қилиб, техникавий терминологиядаги аффикслар синонимияси нутқий иқтисоднинг бузилиши ва маъно ноаниқлигига, системасизлик ва номунтазамликка асосий сабаб бўлиб, терминларни онгли ўзлаштириш, бу соҳада машиналардан фойдаланиш ҳамда

⁶⁸ Как работать над терминологией, с. 38.

⁶⁹ Даниленко В. П. О словообразовании в области производственно-технической терминологии.— «Вопросы культуры речи», 1959, № 2, с. 48.

⁷⁰ «Научно-техническая терминология» (рефер. сбор.). 1972, № 2, с. 5.

уларни стандартлашда катта қийинчиликларни вужудга келтирар экан. «Табийки,— деб ёзганлар С. А. Чаплигин ва Д. С. Лотте,— кўп миқдордаги синонимик формаларни, номукамал, узун ҳамда талаффузи қийин терминларни тушуниш ва эса сақлаш кўпгина ортиқча меҳнатни талаб қиладики, бу ҳолатни ҳеч қандай вазрлар билан оқлаш мумкин эмас»⁷¹.

АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИНИ БАРТАРАФ ЭТИШ МАСАЛАСИ. Терминологик қоидаларга ва, айниқса, термин ясашда аффикслардан фойдаланиш қоидаларига қатъий риоя қилинадиган бўлса, техникавий терминологиядаги аффикслар синонимиясига, бинобарин, унинг оқибатида рўй бераётган чалкашликларга ҳам барҳам бериш мумкин.

Чунки турли хил аффикслар иштирокида ясалиб келаётган, аммо аслида бир терминологик системани ташкил этиши лозим бўлган техникавий терминларда қуйидаги умумий ҳолатлар мавжуд. Биринчидан, аниқловчи элементи хилма-хил аффикслар иштирокида (яъни турли хил шаклда) ясалишидан қатъи назар қуйидаги терминларда бир турдаги маъно ифода этилмоқда. Масалан: *оҳак сепкич тиркама* (оҳак сепеди); *кўсак чувиш машинаси* (кўсак чувийди); *газ тақсимлаш машинаси* (газ тақсимлайди); *жўяк очар машина* (жўяк очади); *терим машинаси* (пахта тиради); *кўтарма кран* (юк кўтаради); *чопиқ трактори* (чопиқ қилади); *сув ўлчак асбоби* (сув ўлчайди); *ариқ қазувчи машина* (ариқ қазийди); *кўчат қазийдиган плуг* (кўчат қазийди); *шатакчи машина* (шатакка олади, судрайди); *ҳайдов трактори* (ер ҳайдайди); *чеканка машина* (чеканка қилади) ва бошқалар.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, мазкур терминларнинг барчаси ҳам техникавий воситалар (машина ва қуроллар)ни бир турдаги белгиси — яъни иш бажариш хусусиятини кўрсатиш орқали уни номлаб келмоқда. Улар таркибидаги *-гич (-кич), -и (-иш), -лаш, -р (-ар), -м (-им), -ма, -қ (-иқ), -к (-ак), -(о)вчи, -(у)вчи, -диган, -чи, -в (-ув)* сингари ясовчилар ва изофали ҳолда бирикиб келган (*сепкич, чувиш, тақсимлаш, очар, терим, кўтарма, чопиқ, ўлчак, қазувчи, қазийдиган, шатакчи, ҳайдов, чеканка* каби) элементлар эса машина ва қуролларнинг иш характерини (яъни

⁷¹ Чаплигин С. А., Лотте Д. С. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии, с. 870.

белги-ҳаракат тушунчасини) ифодалаш учун хизмат қилади. Мазкур элементлардаги бундай умумийлик — яъни маъно ва функциявий яқинлик уларнинг барчаси учун ягона сўз ясаш модели (қолипи)ни вужудга келтиришга, бинобарин, бир турдаги терминларни бир хил моделда ясашга имконият вужудга келтиради.

«Сўз ясаш моделларининг амалда бўлган мунтазамлик тенденцияси,— деган эди В. П. Даниленко,— терминологияда манзур бўладиган қоидалардан бирини таъминлайди: яъни бунда бир турдаги тушунчаларни бир хил сўз ясовчи моделлар асосида вужудга келтиришга ҳаракат қилинади»*. Бинобарин, ўзбек тили техникавий терминологиясида ҳам шундай манзур ҳолатни таъминлаш лозим бўлади.

Иккинчидан, кузатишлардан маълум бўлдики, юқоридаги турга мансуб бўлган (яъни бирор иш-ҳаракатни бажаришга мўлжалланган воситани англатувчи) техникавий терминларда аниқловчи компонентни ясашда иштирок этаётган аффиксларнинг барчаси ҳам зарур бўлган маънони бир хилда (тўғри) шакллантира олмайди. Масалан, *-ш (-иш), -лаш, -ма, -к (-ак), -чи*, орқали ифодаланган: *чувиш, тақсимлаш, терим, кўтарма, чопиқ, йлчак, шатакчи, ҳайдов, чеканка* каби элементлар аслида (шу ҳолда) мустақил терминлар бўлиб, уларда белги-ҳаракат билдирувчанлик (масалан, иш-ҳаракатни ‘бажарадиган, амалга оширадиганлик’) маъноси реал мавжуд эмас. Қолган *-р (-ар), (-о)вчи, (-у)вчи, -диган* каби аффиксли сўзларда мазкур маъно умуман мавжуд бўлса-да, у замон жиҳатдан чегаралангандир. Бундан ташқари, шу терминологик системада қайд этилган аффикслар ва улар орқали ясалган сўзларнинг маъноларига мос келадиган бир қанча тушунчалар ҳам мавжуддирки, натижада уларни ўз вазифаларидан ташқари ҳолатда қўллашнинг ҳеч қандай зарурати йўқ, аммо зарари бор, холос. Тўпланган мисоллар ва кузатилган манбалардан маълум бўлдики, техникавий терминлар доирасида маълум бир иш-ҳаракатни ‘бажарадиган, амалга оширадиган’ маъносини ифодалашда *-гич (-кич)* аффикси бошқа аффикслардан кўра бир қадар афзалликларга эгадир. Чунончи, бу аффикс терминни шаклан ихчам, мазмунан аниқ

* Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов.— Исследования по русской терминологии. М., 1971, с. 42.

қилиб анча мукамаллаштирар экан. Шу боисдан бўлса керак, бир ўринда (ёки манбада) бошқача аффике орқали ясалган мазкур маънодаги элемент бошқа ўринда *-гич (-кич)* аффикси билан шакллантирилганлигини кўрамиз. Масалан:

-диган, -ш (-иш)//-гич: картошка қазийдиган машина (КИМС. 103) — картошка қазिश машинаси (ҚХМҚ. 356) — картошка қазигич (ҚХМҚ. 358);

-диган, -р (-ар), -лаш//гич: ўғит сепадиган сеялка (КИМС. 72) — ўғит сочар машина (КИМС. 74) — ўғитлаш аппарати (КИМС. 80) — ўғитлагич аппарат (КИМС. 79), Мисол: Бу мақсадлар учун турли механик юклагичлар тавсия қилинади (Ятж. 66. 2);

(-у)вчи//гич: Тошкентликлар эса у ерга дренаж ётқизувчи мосламалар... тайёрлаб бермоқдалар. Ҳозир бу ерда дренаж ётқизгичларнинг яна бир партияси тайёрланмоқда (ТО. 28 VIII. 1973);

-в (-ув)//гич: ўлчов аппарати — ўлчагич аппарат (МРУЛ. 1973. 21);

-(о)вчи//гич: буровчи момент (Авто. 20) — бурагич момент (Авто. 209);

-ма//гич: ағдарма машина (СЎ. 1967. 38-сон) — ўзи ағдаргич автомобиль (Ятж. 73. 5-сон. 26); понали қистирма — болтли қистиргич (Еқм. 21);

-р (-ар)//гич: гўнгсочар машина (КИМС. 74) — гўнг сепкич машина (МОС. 127);

-диган -(у)вчи -ш (-иш)//гич: ариқ қазийдиган машина — ариқ қазувчи машина — ариқ қазिश машинаси — ариқ қазигич (машина) (Еқм. 118—123);

-к (-ак)//гич: намликўлча к (Физ. тер.) — нам ўлчагич (ҚТЛ); сув ўлча к (Физ. тер.) — сув ўлчагич (ҚТЛ); бурчак ўлча к (Физ. тер.) — бурчак ўлчагич (ҚТЛ) ва бошқалар.

Бундай ҳолат хилма-хил аффикслар ўрнида шу турдаги маънони тўғри ифодалай оладиган *-гич (-кич)* аффиксини мунтазам ишлатиш мумкинлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Бинобарин, маълум иш-ҳаракатни бажарадиган, амалга оширадиган маъносининг *-гич (-кич)* орқали берилиши ва бошқа хил (яъни синоним ҳолда қўлланаётган) аффиксларнинг эса фақат ўзига мос келадиган бошқа ўринларда ишлатилиши бу соҳадаги аффикслар синонимиясига чек қўйишга ва синонимия оқибатида вужудга келаётган чалкашликларни бартараф этишга имконият вужудга келтиради.

Адабий тил доирасида аффикслар омонимияси масаласи кўпгина тадқиқотчиларнинг ишларида⁷² ва тилшуносликка оид дарслик, қўлланмаларда кенг ёритилган. Аммо ўзбек терминологиясида, жумладан, унинг техникавий терминологиясида ҳали бу масала тадқиқ этилмаган.

Проф. А. Гуломовнинг қайд этишича, бир аффикснинг турлича маъноларни вужудга келтиришда иштирок этиши унинг оморфемалигини (ёки омонимиясини) белгилайди⁷³. Тилшунос З. А. Потиха рус тилидаги аффикслар омонимияси ҳақида гапириб, уларнинг бир сўз туркуми доирасида ҳам рўй беришини қайд этган. У от туркумида шахс, предмет, жониворлар ва абстракт номлар мавжудлигини кўрсатиб: «Агар шу семантик группаларга оид отларни вужудга келтирувчи суффикслар ўзаро ўхшаш бўлса, уларни омоним суффикслар ёки академик Виноградовнинг таъбири билан айтганда, оморфемалар деб қараш мумкин»⁷⁴,— деб ёзган эди. Бинобарин, аффикслар омонимиясини терминологияда ҳам биргина аффикснинг турлича маънони вужудга келтиришда иштирок этиши деб, тушунмоқ керак.

Ўзбек техникавий терминологиясида бир хил аффиксдан турлича маъно муносабатларини вужудга келтиришда фойдаланиш ҳолати кўп учрайди. Бу ҳолат З. А. Потиха ёзганидек, бир туркумдаги сўзлар доирасидагина эмас, бир сўз туркумига хос бўлган аффиксларнинг бошқа сўз туркумларида қўлланишида ҳам кўзга ташланади.

Аффикслар омонимиясига муносабат барча тилларда бир хилда эмас. Чунончи ўзбек тилига оид манбаларда аффикслар омонимиясига хайрихоҳлик билан қараш ҳолатлари мавжуд. Аммо рус тилида бу масалага танқидий муносабатда бўлиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, А. А. Реформатский бу ҳақда фикр бил-

⁷² Бу ҳақда қаранг: Виноградов В. В. О грамматической омонимии в современном русском языке.— Исследования по русской грамматике. М., 1975, с. 13—32; Потиха З. А. Омонимия и многозначность суффиксов имен существительных.— Очерки по русскому языку и стилистике. Саратов, 1967, с. 162; Тунгатов Дж. Омонимичные аффиксы в казахском языке. АКД. Алмата, 1973; Джурабаева М. А. Аффиксальная омонимия в узбекском языке. АКД. Ташкент, 1975 ва бошқалар.

⁷³ Гуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. Тошкент, 1953, 14-бет.

⁷⁴ Потиха З. А. Кўрсатилган асар, 60—61-бетлар.

дириб: «Омонимлар, барча ҳолларда ҳам, фарқлаш лозим бўлган нарсани фарқламасликдан иборат ноҳуш ҳолатдир»⁷⁵,— деб ёзган эди.

З. А. Потиха ҳам аффикслар омонимияси, эҳтиёт-корлик қилинмаса, кўп хатоликларга олиб келишини қайд этиб:

«Айниқса, сўзларни таҳлил қилганда ва уларнинг тузилишини аниқлаганда сўз ясовчилар семантикасига алоҳида аҳамият бермоқ зарур. Шундай қилинмаса, катта хатоликларга йўл қўйиш мумкин, чунки морфемалар (ясовчилар) орасида омонимия жуда кенг тарқалгандир»⁷⁶,— деб ёзган эди.

Бироқ, аффикслар омонимиясининг зарарли оқибати терминологияда, жумладан, техникавий терминологияда янада яққолроқ сезилади. Чунки бир хил аффиксдан турли хил маъноларни ифодалашда фойдаланиб ясалган терминлар маъносида кўпинча умумийлик ва ноаниқлик вужудга келади. Адабий тилда бу хилдаги сўзларнинг мазмунини аниқ тушунишга, одатда, контекст ёрдам беради. Аммо терминологияда терминнинг маъноси контекстсиз ҳолда ҳам аниқ англашилиши талаб этилади.

Бунда, албатта, термин ясовчи аффикслар алоҳида аҳамиятга эга. В. П. Даниленко ҳам аффиксларнинг терминологиядаги махсус хусусиятини қайд этиб, бу ерда сўз ясовчи морфемалар ва моделларнинг маъноси янада кўпроқ махсуслаштирилади⁷⁷,— деб ёзган эди.

Аксинча, аффикслар маъносининг махсуслаштирилмаганлиги ўзбек техникавий терминологиясида кўпгина ноаниқликларга сабаб бўлмоқда.

Аффикслар омонимиясининг вужудга келиш сабаблари ҳам хилма-хилдир. Бундай сабаблардан бирини З. А. Потиха шундай кўрсатади: «Техниканинг тараққиёти шунга олиб келдики, дастлаб қўл кучи билан бажариладиган кўпгина иш жараёнлари эндиликда машина ва турли хил воситалар билан бажарилмоқда. Шунга боғлиқ равишда олдин шахсни ифодалашда иштирок этадиган кўпчилик суффикслар ҳозир предметни билдира бошлади»⁷⁸. Ўзбек техникавий терминологиясида ҳам айни шу ҳодиса оқибатида шахс оти ясов-

⁷⁵ Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967, с. 89.

⁷⁶ Потиха З. А. Кўрсатилган асар, 64-бет.

⁷⁷ Даниленко В. П. О терминологическом словообразовании, с. 83.

⁷⁸ Потиха З. А. Кўрсатилган асар, 57—58-бетлар.

чилар предмет номини яашда ҳам иштирок эттирилиб, уларнинг маъносида омонимлик вужудга келган. Бу ҳолатни от ясовчи: *-чи* ва сифатдош ясовчилардан *-(о)вчи, -(у)вчи* кабилар иштирокидаги сўзларда янада яққол кўриш мумкин. Масалан:

шахс маъносида: предмет (қурол) маъносида:

1. *-чи*: *ижрочи* *ижрочи (механизм)* (Ятж. 74. I. 19)
сувоқчи *сувоқчи (машина)* (Ятж. 72. 4. 22)
ишчи *ишчи (стакан)* (Ятж. 272. 10, 19)
етакчи *етакчи (вал)* (Авто. 185).

Мисол: *Ижрочи механизмларни қайта улаш блоки* (Ятж. 74. I.19).

2. *-(у) вчи, -(о) вчи*:

меъёрловчи *меъёрловчи (органлар)* (Ятж. 74. I. 19)
пармаловчи *пармаловчи (асбоб)* (Ятж. 72. 4. 16)
пайвандловчи *пайвандловчи (машина)* (Ятж. 72. 4. 22)
узатувчи *узатувчи (битер)* (Ятж. 74. I. 5)
тенглашти- *тенглаштирувчи (шарча)* (Ятж. 74. I. 20)
рувчи
канал тоза- *канал тозаловчи (машина)* (ТО.23. XI 72)
ловчи

Ҳатто бир манбанинг ўзида ҳам бу ҳодисани учратиш мумкин. Масалан: *Землевоз — тупроқ ташувчи* (машина ёки одам) (РЎЛ. II. 53. 124). ёки 1. *Кўчма ўриндиқда ўтирадиган узатувчи кўчатларни тайёрлаб, ўтқазувчига узатади.*

2. Уларнинг ҳаммаси *узатувчи битерлар ёрдамида пухта аралаштирилади* (Ятж. 74. I. 5). Шунингдек, *ўғитловчи, қазувчи, пахта терувчи, юкловчи* кабиларда ҳам омонимлик хусусияти мавжуддир.

Аффикслар омонимиясининг вужудга келиш сабабларидан иккинчиси — айрим аффиксларнинг асосий грамматик функциясига аҳамият бермасдан ишлатаверишидир. Бу ҳодиса, кўпинча, тилшунос бўлмаган (бошқа соҳа мутахассислари) автор ёки таржимонларнинг ишларида учрайди. Яъни бунда бир соҳа (категория)га доир термин ясовчи аффиксларни иккинчи соҳада (грамматик нормадан ташқари) ишлатишга ҳаракат қилинади. Масалан, *-иш* (*-иш*), *-лаш* аффикслари, грамматик қоидаларга кўра, иш-ҳаракат ва жараён номла-

ри яшашга хосдир⁷⁹. Аммо улар терминологияда, жумладан, техникавий терминологияда ўз асл вазифасидан ташқари яна бирикма терминларда аниқловчи компонентни яшашда ҳам иштирок эттирилади. Масалан:

иш-ҳаракат номлари:

техника номлари:

(ер) қазииш

ер қазииш машинаси

(пахта) териш

пахта териш машинаси

(кусак) чувиш

кусак чувиш машинаси

(картошка) қазииш

картошка қазииш машинаси

ҳисоблаш

ҳисоблаш техникаси

(дори) чанглаш

дори чанглаш аппарати каби.

Ҳолбуки, ўзбек тилига оид манбаларнинг ҳеч бирида юқоридаги аффиксларнинг белги англатувчи сўз (аниқловчи) ясаши қайд этилмаган⁸⁰. Бундай ҳодисани, яъни аффиксларнинг ўз вазифасидан ташқари ҳолатда қўлланишини бошқа аффиксларда ҳам учратамиз. Масалан, *-гич*, *-ғич* аффикси, одатда, иш қуроли номини яшашга мос бўлгани ҳолда, унинг шахс билдирувчи сўзлар яшашда иштирок этганини ҳам кўра-миз. Мисол: *Йўллардаги ю л ғ и ч л а р* («Муштум», 1975, 2-сон) каби.

Аффикслар омонимиясининг сабабларидан учинчиси — терминларни шакллантиришда аффикслардан фойдаланишнинг терминологик талабларига риоя этмаслиқдир. Бундай талаблардан бирини қайд этиб: «Умумий тилда — деб ёзган эдилар С. А. Чаплигин ва Д. С. Лотте, — кўпчилик аффикслар, айниқса суффикслар, статистик нуқтаи назардан омонимлик ёки синонимликка эга. Бироқ техникавий терминологияда бундай омонимликка кўп ҳолларда йўл қўйиб бўлмайди ва шунинг учун ҳам ҳар бир морфологик формага маълум маъно вариантини бириктиришга ҳаракат қилиш керак»⁸¹.

Ўзбек тили техникавий терминологиясида бу ҳолатга етарлича эътибор берилмаганлигидан аффикслар омонимияси кенг авж олганлигини кўра-миз. Масалан:

⁷⁹ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили. I-китоб. Тошкент, 1966, 322-бет.

⁸⁰ Бу хилдаги терминларда (охирги элементда) келадиган эгалик қўшимчаси *-и* (*-си*) кабилар ҳам ноўрин қўлланган. Чунки уларни тақозо этадиган қаратқич муносабати мазкур терминларда мавжуд эмас.

⁸¹ Чаплигин С. А., Лотте Д. С. Кўрсатилган асар, 870-бет.

1. *-ма*: аффикси: а) иш-ҳаракат натижасида вужудга келадиган тушунчаларни билдирадиган сўзлар ясайди: *мосла ма*, *тирка ма* (асбоб), *қистир ма*, *ўрнат ма* (аппарат) каби; б) маълум иш-ҳаракатни бажарадиган, амалга оширадиган маъносидаги сўзлар ясайди: *кўтар ма кран*, *ағдар ма машина* кабилар.

2. *-диган* аффикси: а) иш-ҳаракатга иштирок этадиган (пассив ҳолатдаги) предмет номларини ясайди: *сув қуйиладиган каток*, *сут ўтадиган труба*; б) иш-ҳаракатни бевосита амалга оширадиган (актив ҳолатдаги) предмет номини ҳам ясайди: *сут ташийдиган автомобиль*, *чигит экадиган сеялка*, *кўчат экадиган машина* кабилар.

3. *-симон*: а) бир предметнинг бошқасига ўхшашлигини билдирувчи сўзлар ясайди: *конус симон втулка* (Еқм. 20), *шар симон тутқич* (Емқ. 20); б) предметда мавжуд бўлган белгини англатувчи сўзларни ҳам шакллантиради: *тирсақ симон вал* (аслида тирсақли вал бўлиши керак) кабилар.

Бундай омонимлик хусусияти бошқа аффиксларда ҳам мавжуд.

Техникавий терминологияда аффикслар омонимияси хилма-хил чалкашлик ва тушунмовчиликларга сабаб бўлади.

Энди ўзбек тили техникавий терминологиясида аффикслар омонимияси оқибатида вужудга келган чалкашликлардан баъзилари устида фикр юритамиз.

АФФИКСЛАР ОМОНИМИЯСИНИНГ ОҚИБАТЛАРИ. Техникавий терминологияда аффикслар омонимияси турли хил ноаниқликларни вужудга келтирмоқда. Ўз навбатида, бу салбий оқибатлар техникавий маълумот олишни, мутахассисларнинг фикр юритишларини, ўқув-ўқитув ишларини, шунингдек, техникавий терминларни тартибга солишни қийинлаштириб келмоқда.

1. *Аффикслар омонимияси* туфайли бир хил иш-ҳаракатни бажарувчи шахс ва предмет (меҳнат воситаси) тушунчалари ягона шаклда ифодаланиб, уларни ўзаро фарқлаш чигаллашмоқда. Масалан, «Русча-ўзбекча луғат» (4. 1954 й)да: *погрузчик* — юкловчи, юк ортувчи (165-бет); *землевоз* — тупроқ ташувчи (машина ёки одам) (РЎЛ. II. 1953. 124) тарзида баён этилган; «Янги техника» журнали (1972, 10-сон)да машиналар қандай юк ташишига қараб: *цемент ташувчи*, *ёғоч ташувчи*, *бензин ташувчи*, *сут ташувчи* каби ном-

лар билан юритилган. Мазкур ифодаларда шахс ёки техникавий восита ифодаланаётганлигини алоҳида изоҳсиз аниқ тушуниш қийин. Шахс билан меҳнат воситасини фарқлаш терминология учун ниҳоятда муҳим бўлганидек, бу маъноларни юзага келтирувчи аффиксларни фарқлаш (дифференциялаш) ҳам зарурдир⁸².

II. *Шахс ва белги тушунчалари фарқланмайди.* Термин таркибидаги айрим элементлар (сифат функциясидаги)нинг русча-интернационал ўзлашма сўзлар (отлар) билан бир хил шаклда берилиши натижасида ифодада белги ва шахс тушунчалари қоришиб кетади. Натижада уларни фарқлаш ва англаб олиш қийинлашади. Масалан:

техник — техника соҳасида ишловчи киши (шахс);
техник — русча технический (сифат)⁸³ (РИСИЛ. 453);

электрик (шахс) ва *электрик* (сифат) (РИСИЛ. 526);

радиотехник — радиотехника мутахассиси;

радиотехник — русча радиотехнический (сифат) (РИСИЛ. 375);

техник (белги-сифат маъносида): *техник назорат*, *техник хизмат кўрсатиши*, *техник омбор* ва шу кабилар (РИСИЛ. 553). Бундай ноаниқлик, кўпинча термин маъносини тўғри тушунишга халақит беради ва бир қатор қийинчиликларга сабаб бўлади. Масалан, *механик тойловчи*, *механик юкловчи* каби терминларни механик-ҳайдовчи қабилда тасаввур этиладиган бўлса, *механик* сўзи шахсни, агар уни русча (механический) сифатнинг ўзбек тилида шу хилда ифодаланиши деб тушунилса, белгини билдирган бўлади. Терминологиядаги бундай ноаниқлик қандай оқибатларга олиб келишини биз юқорида кўриб ўтган эдик.

III. *Белги ва иш-ҳаракат тушунчалари фарқланмайди.* Кўп ҳолларда аффикслар омонимияси белги ва иш-ҳаракат тушунчаларини бир шаклга

⁸² Масалан, баъзи манбаларда бу тушунчалар аффиксларни махсуслаштириш воситасида дифференцияланмоқда: *Ғарамлагичнинг* икки томонидаги майдончада турган иккита *Ғарамловчи* (ишчи) пичанни паншаха билан тўғрилаб ва зичлаб туради (ҚХМҚ. 207).

⁸³ Баъзи тилшунослар бу хилдаги терминлар урғу воситасида фарқланади деб даъво қиладилар. Бироқ, қўлланма ва терминологик лугатларда урғу қўйилмаганлиги сабабли мазкур терминларни дифференциялашнинг имконияти йўқ, албатта.

киритиб, улардан қайси бири мазкур терминда ифода-ланганлигини ажратишга ҳалақит беради.

Масалан: 1. *Электр ўлчаш* — электроизмерение (Физ. тер. 819), *электр ўлчаш* — электроизмерительный (Физ. тер. 819).

2. *Электр пайвандлаш* — электросварка, *электр пайвандлаш* — электросварочный (Физ. тер. 826).

3. *Электр иситиш* — иш-ҳаракат, *электр иситиш* — электронагревательный (Физ. тер. 823).

Шунингдек, *электр ўтказиш* — электропроводный (Физ. тер. 826), *картошка экиш* — картофелепосадочный (ҚХТТЛ. 140) кабилар ҳам шулар жумласидандир.

Шуни қайд этиш лозимки, белги билан шахс ва белги билан иш-ҳаракатни фарқламаслик қийинчиликларга сабаб бўлишини сезган баъзи авторлар ва таржимонлар белги (сифат)ни аниқроқ бериш мақсадида турли хил воситалар (пометалар, изоҳлар ва урғу кабилар)дан фойдаланишга ҳаракат қилганлар⁸⁴. Булардан энг муҳими сифат ясовчи аффикслардан унумли фойдаланишдир.

IV. *Фарқланиши лозим бўлган турлича белги тушунчалари ўзаро фарқланмайди*. Предмет билан боғлиқ бўлган белги (сифат) тушунчалари ҳам кўпинча аффиксларни дифференцияламай қўллаш оқибатида фарқланмайди. Одатда *-ли* (сифат ясовчи) аффикси предметда мавжуд бўлган, белги, хусусиятни кўрсатиш учун хизмат қилиши лозим.

Масалан, *роликли подшипник* — подшипник роликовый (ҚХТТЛ. 313), *кўп дискли* — многодискный, *кўп ўринли* — многоместный (ҚХТТЛ. 240), *кўп ўқли* — многоосный кабилар.

Аммо баъзи ўринларда у ўхшашликни билдирувчи тушунчаларни ифодалашда ҳам иштирок эттирилиб, омонимлик хусусиятига эга бўлмоқда. Масалан: *гайка крыльчатая* — қанотчали *гайка* (ҚХТТЛ. 65), *каток клинчатый*⁸⁵ — понали каток (ҚХТТЛ. 143). Ҳолбуки, шу манбада *каток трубчатый* — трубасимон каток

⁸⁴ Масалан: *электронагревательный* — электр иситиш (сифат) (Физ. тер. 623), *электромонтажный* — электромонтажга оид (РЎЛ, V. 69), *электромеханик* (шахс), *электромеханик* (белги) (РИСИЛ. 529) кабилар.

⁸⁵ Маълумки, русча *-чат (ый)* суффикси ўхшашлик маъносини ифодалайди ва ўзбек тилидаги *-симон* аффиксига тўғри келади. Қаранг: Лотте Д. С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. М., 1969, с. 55.

(ҚХТТЛ. 143) деб тўғри қайд этилган. Шунингдек, икки хил шаклда бериш, масалан, *аппарат, высевающий звездчатый* — юлдузчали экиш аппарати, юлдузчасимон экиш аппарати (ҚХТТЛ. 8) кабилар ҳам учрайди.

Бундай нодифференциалликни *-симон, -ма* аффикслари ва изофали шаклдаги конструкцияларда ҳам кўрамиз. Улар ҳам ўз вазифаларидан ташқари ҳолатда қўлланиб, техникавий терминологияда маъно ноаниқлиги ва ноқонкретлигини вужудга келтирадилар. Биз бу ҳолатлар ҳақида ишнинг маълум ўринларида фикр юритганмиз.

III боб

ТЕХНИКАВИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯДА АФФИКСЛАРНИ МАХСУСЛАШТИРИШ МУАММОСИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Термин ва унинг ясалиши ҳақидаги ИТТҚнинг қўлланмаларидан ва терминшунос олимларнинг фикрларидан маълум бўлдики, терминологияда адабий тилдан бир мунча фарқ қиладиган махсус термин яшаш усули ҳам мавжуддир¹. Бизнингча, бундай усулнинг вужудга келишига, биринчидан, фан ва техниканинг тўхтовсиз тараққиёти натижасида вужудга келаётган кўпдан-кўп тушунчаларни тилда ифодалаш талаби ва, иккинчидан, ҳар бир терминнинг аниқ маъноли ва ихчам, системали ва илмий асосланган бўлиш зарурати асосий сабаб бўлган. Терминологик сўз яшашдаги бу ҳолат кўпинча аффиксал муносабатлар ва сўз яшаш моделлари билан боғлиқдир. «Терминологик сўз яшаш усули,— дейилган «Ҳозирги замон рус адабий тили лексикаси» китобида,— сўз яшаш моделларини кўпроқ махсуслаштириш ва дифференциялаш билан, аффиксал муносабатларни янада стандартлаш билан характерлидир»².

Терминологик нормаларни таъминлашда аффиксларни соҳалар бўйича махсуслаштиришнинг алоҳида аҳамияти терминологияга оид манбаларнинг кўпчилигида қайд этилган.

Г. О. Винокур рус тилидаги техникавий терминларнинг аффикслар ишитирокида ясалишини тадқиқ этар экан, баъзи аффиксларни турли хил функцияда ишлатилиш ҳодисасини терминология учун номақбул, деб ҳисоблайди ва ҳар бир аффиксни бир турдаги тушунчаларни ифодалаш учунгина қўллаш зарурлигини қайд этади. Масалан, рус тилидаги *-ка* аффикси қурол ва машина номи (от) яшашга мос бўлиб, унинг феъл яшашда иштирок эттирилиши, шунингдек, *-ние* аффиксида феъллик хусусияти кучли бўлиб, унинг от яшашда ҳам қўлланиши номақбул эканлигини кўрсатган. Бино-

¹ Қаранг: Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов, с. 42.

² Лексика современного русского литературного языка, с. 157.

барин, у, -ка аффиксини от (қурол-восита номлари) ясашга, -ние ни феъл (иш-жараён номлари) ясашга махсуслаштириб фойдаланиш муҳимлигини айтган³.

В. П. Даниленко терминологияда сўз ясовчи аффиксларнинг соҳалар бўйича махсуслаштирилишини қайд этиб: «Бу соҳада сўз ясовчи морфема ва моделларни семантик жиҳатдан махсуслаштириш янада қатъийдир. Бир турдаги ёки бир хил тушунчалар категорияси доирасида маълум суффикслардан иборат сўз ясаш моделларини бириктириб қўйиш ҳолати мавжуддир»,— дейди у ва мисол тариқасида спорт терминологиясида шахс номлари учун *-ист* аффикси қўлланишини (масалан, *футбол и с т*, *ватерпол и с т* кабиларни) кўрсатади⁴.

Термин ясаш жараёни, айниқса янги соҳаларда онгли ва планли жараён бўлганлиги сабабли ҳам, уни бошқариш ва сўз ясовчи аффикслар маъносини чегаралаш ҳамда махсуслаштириш имкониятлари мавжуддир.

«Термин ясашда онгли равишда иштирок этиш,— деб ёзган эди яна В. П. Даниленко,— тармоқ терминологиясида маълум бир классификациядаги тушунчалар системасини ўзаро боғлашга имкон берадиган махсуслаштирилган сўз ясовчи морфемаларни сунъий равишда жорий этишга имкон беради»⁵.

Шу боисдан ҳам рус тилида кўпчилик янги соҳалар (химия, физика, электротехника ва бошқалар)нинг терминлари системали равишда таркиб топганлигини кўрамиз.

А. М. Терпигорев материалларнинг механикавий хусусиятлари ва уларни синашга доир терминларни тартибга солиш жараёнида хусусият билдирувчи асосий терминлар фақат *-ость* (*-есть*) суффикслари билан (масалан: *прочн о с т ь*, *хрупк о с т ь* каби) берилганлигини, бошқа суффикслар ва суффиксиз ҳолатдаги терминлар эса тавсия этилмаганлигини ёзган⁶.

Шуни айтиш керакки, аффиксларни махсуслаштириш ишлари уларни дифференциялаш билан боғлиқ

³ Қаранг: Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии.—Труды МИФЛИ. Т. 5. М., 1939, с. 354.

⁴ Даниленко В. П. О терминологическом словообразовании, с. 83.

⁵ Уша асар, 77-бет.

⁶ Терпигорев А. М. Об упорядочении технической терминологии, с. 75.

ҳолда амалга оширилади. Яъни ҳар бир (ёки бир неча) аффиксни маълум соҳа учун бириктириш (маҳсулаштириш) тадбирлари бевосита аффикс маъносини конкретлаш, чегаралаш, фарқлаш — яъни дифференциялаш орқали рўёбга чиқади. Бундай тадбир эса турли соҳалар учун маҳсул сўз ясаш модел (қолип)ларини вужудга келтиради. Мазкур моделлар биргина тилга ҳам, баъзилари кўпчилик тилларга ҳам доир бўлиши мумкин. Масалан, а) химияда: *-ан* аффикси модель сифатида қабул қилиниб, бир турдаги терминларнинг барчаси шу асосда ясалган: *мета н, этан н, пропан н, бутан н, пентан н, гексан н* каби; б) синтетик тола номлари учун *-он* аффикси модель тарзида олинган ва: *капрон н, перлон н, нейлон н, силон н* каби терминлар шу қолипда ясалган; в) геологияда *-ит* аффикси қабул қилиниб, минерал ва силикатлар номлари ясалган: *байкал и т, астрахан и т, хамрабаев и т* каби; Мисол: 16 минерал фақат Ўзбекистонда аниқланган. Буларга: *авицен и т, шорсу и т, уклонив и т, узбек и т, устирас и т, берун и т, жозс и т* ва бошқаларни кўрсатиш мумкин (ТО. 1974. 3. VII).

Аффиксларни маҳсулаштириш ҳоллари, шунингдек, медицинада (масалан, касаллик номлари ясада *-ома: сарк о ма, менинг о ма, гангли о ма*); тилшуносликда (*-ема: фон е ма, морф е ма* каби) ва бошқа соҳаларда ҳам мавжуддир.

Кейинги даврда бундай тадбирлар, айниқса, турли соҳаларга оид терминларни тартибга келтириш муносабати билан анча кучайди.

Масалан, касб номларига доир терминлар ясада (рус тилида) *-щик (-чик)* аффикси маҳсулаштирилди ва бошқа аффикслар номувофиқ деб қайд этилди. Бу ҳақда Л. А. Шкатов шундай ёзган:

«*Сажир, жигар, накольник, мельник* кабиларнинг *-щик* (ва унинг вариантлари) билан ясалган *посадчи к, обрубщи к, обжигальщи к, накольщи к, помольщи к* каби касб номлари билан алмаштирилиши ишлаб чиқариш-техника терминологиясининг системалилигини таъминлаши шубҳасиздир»⁷.

Автор шу ўринда, ҳатто узоқ даврлардан буён касб билан боғлиқ бўлган шахс оти ясовчи *-тель, -тор* каби аффикслар иштирокидаги терминларнинг *-щик (-чик)* воситасида қайта ясалганлиги (масалан, *подготови-*

⁷ Шкатова Л. А. Заметки об унификации названий профессий.— Исследования по русской терминологии. М., 1971, с. 212—213.

тель — подготовщик, вулканизатор — вулканизаторщик каби)ни ҳам қайд этган.

Т. Л. Канделаки эса техникавий жараён номларининг *-ние* ва *-изация* воситасида ясалишини илмий тадқиқ этиб, назарий жиҳатдан асослаб, тартибга кiritиб чиққан⁸. Бундай махсушлаштириш ҳодисаси терминологиянинг барча соҳаларида учрайди. Масалан, қишлоқ хўжалик терминлари устида иш олиб борган Н. Д. Андреев ва В. Л. Замбрижскийлар бу соҳада предмет номлари ясашда *-ник*, *-тель*, *-ор*, *-ер*, *-ка* аффикслари ва ҳаракат номлари ясашда *-ние*, *-ция* каби ясовчиларнинг махсушлаштирилиб қўлланаётганлигини қайд этганлар⁹. Улар бирикма терминлар таркибидаги белги-ҳаракат билдирувчи элемент рус тилида бир хил (махсушлаштирилган) аффикслар иштирокида шакллантирилиб, бир тартибни ташкил этаётганлигини кўрсатганлар¹⁰. Шунини таъкидлаш керакки, рус тилида биргина шаклдаги (масалан, *уборочный*) элемент ўзбек тилида хилма-хил кўринишга эга.

Масалан: *тош тeрадигaн машина*, *кўсак тер иш машинаси* (ҚХТТЛ), *пахта терувчи машина* (ФТ. 1959.4—22), *ғалла ўриб-йиғадигaн комбайн*, *пахта тергич машина* кабилар.

Тур билдирувчи тушунчаларни англатувчи элементларнинг бир хил (ўхшаш) шаклда ясалиши ўзбек тили терминологияси учун ҳам зарурдир.

Аффиксларни маълум соҳалар бўйича махсушлаштириш ҳақидаги фикр ва амалий ишлар ўзбек тилидаги айрим ишларда ҳам учрайди. Масалан, С. Ақобиров «Тил ва терминология» номли асарига шундай ёзган:

«Терминлар системали бўлмоғи керак. Бунинг маъноси шуки, бир турдаги тушунчаларни ифодаловчи терминлар мумкин қадар бир типда ясалиши зарур». Автор шу ўринда *-лаш* ва *-лик* аффикслари иштирокида ясалган (*парма л а ш станог*и, *токар л и к станог*и каби) терминларни бир хил шакл (модел)да яшаш кераклигини ҳам қайд этган¹¹.

⁸ Канделаки Т. Л. Дифференциальные семантические признаки терминов процессов техники.— Исследования по русской терминологии, с. 90. Уша автор: О некоторых суффиксальных моделях технических терминов.—«НДВШ. Филол. науки», 1962, № 1, с. 72.

⁹ Андреев Н. Д., Замбрижский В. Л. Новое в современной сельскохозяйственной терминологии.— Вопросы культура речи. М., 1959, № 2, с. 55.

¹⁰ Уша ерда, 51-бет.

¹¹ Ақобиров С. Ф. Тил ва терминология, 11-бет.

Шунингдек, иш-ҳаракат номларини фақат *-и (-иш)*, *-лаш* воситасида ифодалаш жараёнини кейинги даврда нашр этилган кўпгина асарларда кўриш мумкин¹². Аммо, аффиксларни планли равишда ва маълум мақсадда махсуслаштириш ҳамда улардан терминологик принциплар асосида фойдаланиш соҳасида Қ. З. Зокиров ва Ҳ. А. Жамолхоновнинг ботаника терминларига оид ишлари¹³ алоҳида диққатга сазовордир.

Мазкур олимлар ўз ишларида ўзбек тилидаги айрим аффикс ва морфемаларни махсуслаштириб қўллаш орқали ботаника соҳасида айрим тушунчаларни дифференциялашга эришдилар. Жумладан, ўсимлик оиласини *-дош* орқали (масалан, *гул дош*), синфини *-симон*, *-лилар* (масалан, *қирқбўғин симонлар*), типини — *тоифа* морфемаси иштирокида (масалан, *қирқбўғинтоифа* каби) ясаб, бу соҳада аффиксларни дифференциялаш масаласини илмий асослаб, амалда қўлладилар.

Аффиксларни махсуслаштириш ҳодисаси техникавий терминология соҳаси учун ҳам катта аҳамиятга эгадир. Шу сабабли ҳам, гарчи бу иш планли равишда амалга оширилмаётган бўлса-да, аффиксларнинг маънони тўғри акс эттиришига интилиш, бир турдаги терминларни бир типда яшашга ҳаракат қилиш, шунингдек, айрим аффикснинг бошқасига нисбатан (бир система доирасида, албатта) бир мунча активроқ қўлланаётганлигини кўрамиз. Масалан, маълум иш-ҳаракатни амалга оширадиган техникага доир терминлар ясалишида *-гич* аффиксининг кўпроқ қўлланаётганлиги кўзга ташланади¹⁴.

Қайд этилган фикрлардан маълум бўлдики, ўзбек тили техникавий терминларини терминологик қоидалар

¹² Қаранг: Долимов Н., Қориев М. Русча-ўзбекча география терминлари лугати. Тошкент, 1953; Маллин Р., Назиров Э., Қодиров Р. Русча-ўзбекча физика терминлари лугати; Собиров М. А. Математикадан русча-ўзбекча лугат; Мамаатов Н. Пахтачилик терминларининг қисқача изоҳли лугати ва бошқалар.

¹³ Қаранг: Зокиров Қ. З. Жамолхонов Ҳ. А. Ўзбек ботаника терминологияси масалалари. Тошкент, 1966; Жамолхонов Х. А. Ўзбек ботаника терминологиясининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан (канд. дисс.). Тошкент, 1968; Набиев М. Ботаника атлас лугати Тошкент, 1969.

¹⁴ Қаранг: Ҳамидов А. Қишлоқ хўжалик техникасига оид русча-ўзбекча лугат-справочник. Тошкент, 1981; Ашрабов А. Б., Қосимов Ш. Қурилиш терминларининг қисқача русча-ўзбекча лугати. Тошкент, 1970; Булкин В. Қишлоқ хўжалик машиналари ремонт. Тошкент, 1973.

асосида тартибга келтириш ва бу соҳада давом этиб келаётган чалкашликни бартараф этиш учун аффикслардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш — яъни уларнинг ҳар бирини шу системадаги маъно категориялари бўйича махсуслаштириш зарурдир.

Шу мақсадда биз, юқорида фикр юритилган айрим изофали конструкция ва аффиксларнинг ифодалайдиган маъноси ва вазифаси ҳақида ўз фикримизни билдиришмоқчимиз. Техникавий терминологияда хилма-хил вазифаларда қўлланган аффиксларни қуйидагича маъно категориялари учун махсуслаштириб қўллаш мақсадга мувофиқдир.

1. от+от кўринишидаги бирикиш (I тип изофа) усулини, юқорида қайд этганимиздек, биринчи элемент иккинчисининг материал жиҳатини билдириб, аниқлаб келганда қўллаш ўринлидир. Масалан, *пўлат таглик, чўян втулка, темир қопқоқ* кабилар.

2. -и (-си) аффикси орқали вужудга келтириладиган (II, III тип изофали) бирикмалар тобе-ҳокимлик (қаратқич+қаралмишлик) алоқасидаги тушунчаларни ифодалаш учун мосдир. Мисоллар: *тракторнинг гилдираги, плуг корпуси, автомобилнинг тезлиги, иш унуми* каби. Аммо унинг сифатловчи+сифатланмишлик алоқасидаги бирикмаларга хос белги билдириш вазифасида келиши терминологик талабга жавоб бермайди.

3. -м (-им) ясовчиси асосан феълдан от ясашда қўлланиб келмоқда. Масалан, *йиғим, ўрим, терим* каби. Унинг ҳам, белги-ҳаракат маъносини ифодалашда иштирок этиши мақсадга мувофиқ эмас.

4. -қ (-оқ) аффикси иш-ҳаракат номи (ўроқ — ўрим маъносида) ва қурол номи (ўроқ — ўрим қуроли) маъносидаги тушунчаларни ифода этадиган сўзлар ясаб келади. Унинг бирикма терминларда (*ўроқ машина, совуқ машина* каби) белги билдирувчи сўзлар ясаши эса мавжуд қоидаларга тўғри келмайди, албатта.

5. -в (-ув) аффикси *ўлчов, техникавий қаров, ҳайдов*, (автомобилни) *бошқарув, етаклов* каби ҳаракат номлари ясашда қўл келади. Бироқ унинг ҳам бирикма терминлар таркибида қатнашуви (масалан, *ҳайдов трактори, бошқарув механизми, ўлчов техникаси* каби) терминологик принципларга мос эмас.

6. -и (-иш), -лаш аффикслари иш-ҳаракат номлари ясашга хосдир. Масалан, *пахта териш, кўсак чувиш, ғалла юклаш, чеканкалаш* каби. Аммо уларнинг, масалан, *кўсак чувиш машинаси, юриш қисм, ҳисоблаш машинаси, тешиш станог*и кабиларда иштирок этиши мақсадга мувофиқ эмас.

7. *-бон* аффикси бирор предметга (ёки ҳодиса ва ўринга) мос бўлган, унга мувофиқ келадиган маъносидаги тушунчаларни англатишга лойиқдир. Масалан, *қўриқбон плуг, тошлоқбон культиватор* (қўриқ плуги, тошлоқ культиватори ўрнида) каби қўлланади.

8. *-ий (-вий)* аффикси предмет (шунингдек, ҳаракат ва ҳодиса)нинг бошқа бир предмет ва ҳодисага оидлигини билдирувчи сўзлар ясашга хосдир. Масалан, *техникавий хавфсизлик, техникавий хизмат, техникага мавсумий хизмат* кўрсатиш кабилар.

9. *-ли* аффикси предмет (ҳамда ҳаракат ва ҳодисалар)нинг маълум бир миқдор ёки белгига эга эканлигини билдириш учун хизмат қилади. Масалан, *уч корпусли плуг, шарикли подшипник, электродвигателли машина, гусеничали трактор, тирсакли вал* каби. Аммо *қанотли плуг* эмас, балки *қанотсимон плуг*. Чунки бунда ўхшашлик маъноси мавжуддир.

10. *-симон* аффикси бирор предмет ёки иш-ҳаракатнинг бошқа предмет ёки ҳодисага ўхшашлигини билдирувчи сўзлар ясайди. Масалан, *конуссимон редуктор, қанотсимон плуг, саккизсимон ҳайдов* (8 га ўхшаш ҳайдов) сингарилар. Унинг маълум белги мавжудлигини англатувчи тушунчаларни англатиш учун қўлланиши (масалан, *тирсаксимон вал* каби) асосий функциясига мос келмайди.

11. *-чи, -(о)вчи, -(у)вчи* аффиксларининг мазкур соҳада шахс отлари ясашда иштирок эттирилиши айни муддао бўлиб (масалан, *ҳайдовчи, бошқарувчи, тракторчи, автокранчи* каби), уларнинг предметга доир белгини англатувчи сўзлар ясаши (масалан, *сараловчи аппарат, сувоқчи машина, учувчи аппарат, пайвандловчи машина* (Ятж. 72. 4), *тўқувчи станок* кабилар) омонимияга сабаб бўлади.

12. *-диган* ясовчиси маълум иш-ҳаракатга мўлжалланган предмет (объект)ни англатишга мосдир. Масалан, *ўғит солинадиган банка, ростланадиган тозалагич, бошқариладиган ричаг, оёқ қўйиладиган тахта* каби. Аммо иш-ҳаракатни амалга оширадиган (актив) восита номи ясалишида (масалан, *сут ташийдиган ёки ташиладиган автомобиль, ғарам ташийдиган автомобиль, ўғит сепадиган аппарат* каби) иштирок этиши терминологияда системаликни вужудга келтиришга монелик қилади.

13. *-ма* аффикси ўзбек тили грамматикасида кўрсатилган вазифасида — яъни ўзи бирикиб келган сўз ўзгидан англашилган иш-ҳаракат натижасида вужудга

келган белгини ифодалашда қўл келади. Масалан, *тиркама* (тиркаладиган аппарат); *қистирма*, *қоплама*, *улама* (арқон) каби. Бироқ унинг иш-ҳаракатни бажариш, амалга оширишга оид тушунчани англатиб келиши (Масалан: *ағдарма машина*, *кўтарма кран* каби) ўринли эмас.

14. *-р (-ар)* аффикси келаси замон сифатдош ясовчиси бўлгани сабабли унда озми-кўпми замон маъноси ҳам мавжуд. Бу аффиксдан: *ўзи юрар комбайн*, *тез юрар автобус*, *тез кесар кескич* (Ятж. 72. 4) каби биринчи элементи олмош ёки равиш орқали ифодаланган ва мазкур предметнинг ўзига хос белги-ҳаракат тушунчаларини ифодалашда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу аффикс орқали ясалган: *чимқирқар*, *жўяк очар машина* кабиларнинг *чимқирқич*, *жўяк очгич* шаклида берилиши маъно жиҳатдан ҳам, бир терминологик системани вужудга келтириш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир.

15. *-гич (-кич, -ғич, -қич)* аффикси кам вариантда (масалан, фақат *-гич* ва *-кич* шаклида) қўлланиши ва бирор иш-ҳаракатни 'бажарадиган, амалга оширадиган' маъносидаги тушунчаларни (бирикма ёки қўшма ҳолдаги терминлар таркибида) ифодалашга жуда мувофиқдир. Масалан: *ўғит сочгич аппарат* (ёки қисқача *ўғитсочгич*), *ҳаво ҳайдагич аппарат* (ҳавоҳайдагич), *картошка кавлагич машина* (картошкакавлгич), *бетон қорғич машина* (бетонқорғич) кабилар. Аммо унинг иш-ҳаракат объектини билдирувчи номлар, масалан, *сўрғич* (соска, яъни сўриладиган предмет), иш-ҳаракатга пассив иштирок этадиган (уни бажармайдиган) воситалар, масалан *чизғич* (линейка), *ўтирғич* (ўриндиқ маъносида), шунингдек, шахс билдирувчи сўзлар таркибида келиб, турлича вазифани бажариши терминологик принципларга тўғри келмайди.

Биз *-гич* аффиксининг имкониятларидан тўла ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш ўзбек тили техникавий терминологиясида ҳали етарли эмаслигини кўрамиз. Бунга, албатта, техникавий адабиётларда бир хил тушунчани ифодалашда бир турдаги термин ясовчи моделлардан унумли фойдаланмаслик асосий сабабдир.

Юқоридаги фикрлардан техникавий терминологияда аффикслардан унумли ва мақсадга мувофиқ фойдаланмаслик оқибатида бу соҳада турли хил чалкашлик ва қийинчиликлар вужудга келганлиги маълум бўлди.

Бинобарин, бундай чалкашликларни бартараф этиш, терминларни сифат жиҳатидан яхшилаш учун эса бу

соҳада бир қатор тадбирларни амалга оширишга тўғри келади. Техникавий терминларни терминологик та-лаблар асосида шакллантиришнинг энг муҳим тадбир-ларидан бири уларни уйғунлаштириш (унификация-лаш)дир. Яъни бир соҳадаги терминларнинг шаклан ўзаро мослигини, бир тушунча учун ягона термин бўлишини таъминлашдир. Бундай муҳим иш ҳам бевосита аффикслардан фойдаланиш усуллари билан боғлиқ.

Чунки кўпгина чалкашликлар аффикслардан зарур ўринда фойдаланмаслик ёки ўринсиз фойдаланиш, шунингдек уларни синоним ёки омоним ҳолатда қўллаш оқибатида вужудга келган экан, бу ҳолатни бартараф этиш масаласи ҳам, шубҳасиз, аффикслардан тўғри ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш орқали амалга оширилиши мумкин. Биз техникавий терминлар таҳлилида кўрдикки, бир хил аффикс воситасида ифодалаш мумкин бўлган бир турдаги маъно (яъни маълум иш-ҳаракатни бажаришга, амалга оширишга оидлик маъноси) ўндан ортиқ сўз ясовчи аффикс воситасида ясалмоқда. Аммо мазкур аффиксларнинг кўпчилиги бу ўринда ўз функциясидан ташқари ҳолатда (қўшимча вазифада) қўлланган бўлиб, чалкашликнинг асосий сабабчиси шулар эканлигининг ҳам гувоҳи бўлдиқ. Шу нуқтаи назардан қараганда, маълум бир турдаги — яъни иш-ҳаракатни бажарадиган (бу жараёнга актив иштирок этадиган) машина, мослама ва аппарат номларини англатувчи терминларда аниқловчи элементни ясашда иштирок этадиган хилма-хил аффикслардан бирини асосий модель сифатида қабул қилиш зарурати туғилади. «Бир хил функцияни бажаришда кўпгина моделларнинг иштирок этиши,— деб ёзган эди. С. Г. Бархударов,— улардан бирининг бошқаларига нисбатан серунумлиги, мантиқан мақсадга мувофиқлиги ва устунлигини ўрганиш проблемасини вужудга келтиради»¹⁵.

Техникавий терминлар устида олиб борилган кузатиш ва тўпланган фактлар эса мазкур хилдаги терминларни ифодалашда *-гич* (*-кич*) аффиксининг мақбул-лигини кўрсатади. Аммо унга устунлик бериш масаласи маълум даражада исботлашни талаб этади. Тилдаги у ёки бу элементни танлаб олиш масаласи — деб ёзган эди Э. К. Дрезен,— ҳар бир ҳолатда алоҳида ҳал этилмоғи лозим. Бунда унинг илмий жиҳатдан аниқ, ама-

¹⁵ Бархударов С. Г. О значении и задачах научных исследований в области терминологии.— Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970, с. 9.

лий жиҳатдан манзур, узун терминларни қисқартиш хусусиятлари ҳамда унинг иштирокида ясалган терминларнинг маъноси тушунча маъносига мос келиши, лингвистик жиҳатдан тўғри ва бошқа терминлар билан боғланиши кабилар ҳисобга олиниши керак¹⁶.

Шу боисдан ҳам, биз мазкур аффикснинг ўзбек тили тарихида, ҳозирги адабий тилимизда ва қардош туркий тилларда қўлланишига доир қисқача характеристика беришга ва унинг ўзбек техникавий терминологиясида вужудга келтирадиган ижобий имкониятларини баён этишга ҳаракат қиламиз.

-гич (-кич, -ғич, -қич) аффиксининг характеристикаси. Бу аффикс ўзбек тилининг энг қадимий сўз ясовчи аффиксларидан ҳисобланади. Унинг иштирокида ясалган сўзларни М. Қошғарийнинг «Девону луғотит турк»¹⁷ китобида, ундан кейинги ёзма ёдгорликларда¹⁸ ҳамда А. Навоий¹⁹ ва Муқимий²⁰ асарларида ҳам учратамиз. Мазкур аффикс бошқа туркий тиллар, масалан, татар²¹, қирғиз ва ҳатто мўғул²² тилида ҳам ҳозиргача актив сўз ясовчи восита сифатида қўлланиб келмоқда.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, тарихан *-гич, -кич* аффикси кўпгина вариантларга (масалан, *-ғич, -қич, -вич, -вуч, -ғач* каби) ҳам эгадир. Уларнинг айрим намуналари баъзи эски сўзлар таркибида ва ўзбек тилининг қипчоқ группасидаги (Қашқадарё областида) шеваларда учрайди. Масалан, *чирмович* (УРС. 777), *тишлович, тирнавуч, тишлонғич, йиртқич* сингари.

Аммо тилшуносларнинг бу аффикс ҳақида, айниқса, унинг вужудга келиш (шаклланиш) жараёни ва маъно англатиш хусусиятлари, ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиш даражаси (актив ёки пассив сўз ясовчи эканлиги)га доир фикрлари бир хил эмас. Бундай фикрларнинг аксарияти бир-бирига номувофиқ бўлиб (маз-

¹⁶ Дрезен Э. К. Научно-технические термины и обозначения и их стандартизации. М., 1936, с. 109.

¹⁷ Қошғарий М. Девону луғотит турк (Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар таҳрири остида). Индекс. Тошкент, 1967, 74—76-бетлар.

¹⁸ Бу ҳақда қаранг: Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. Тошкент, 1964, 51-бет; Абдурахмонов Ғ., Шукuroв Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, 69-бет.

¹⁹ Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972, 320-бет.

²⁰ Муқимий. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 76-бет.

²¹ Фасеев Ф. С. Татар телендә терминология. Қазань, 1969, 137-бет.

²² Қудайбергенов С. Грамматические параллели монголо-тюркских языков.— Вопросы тюркологии. Ташкент, 1965, с. 41.

кур аффикснинг терминологик функциялари ҳақида фикр юритишдан олдин) бу борада маълум даражада аниқ хулосага келишни тақозо этади.

Чунончи, мазкур аффикснинг сўз ясашда иштироки ҳақида фикр юритилганда, баъзи авторлар *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*) аффиксини «сўз ясашда кам қатнашадиган, кам унум ясовчи»²³лар қаторига киритадилар. Яна бошқа тилшунослар эса, уни ҳатто «ҳозирги ўзбек тилидаги баъзи аффиксларнинг архаик варианты»²⁴,— деб қайд этадилар.

Дарҳақиқат, бу олимлар мазкур аффикснинг фақат адабий тилда (яъни терминологиядан ташқари) қўлланишини ва сўз ясаш имкониятларинигина назарда тутган бўлсалар керак. Чунки мазкур доирада *-гич* ва унинг вариантлари иштирокида ясалган сўзлар, ҳақиқатан ҳам, жуда оз миқдорни ташкил этади.

Аммо унинг ўзбек тили терминологияси, яъни адабий тилнинг «муस्ताқил сектори» доирасида сўз ясаш хусусияти ва имкониятларини ҳам назарда тутадиган бўлсак, А. К. Боровковнинг қуйидаги фикри асослидир. «Бу аффикс,— деб ёзган эди олим,— ҳозирги даврда янги сўзлар ясашда, айниқса феъллардан меҳнат қуроли номларини ясашда жуда сермахсулдир»²⁵.

Н. Маматов ҳам юқоридаги фикрни давом эттириб, *-гич* (*-кич*, *-қич*, *-ғич*) аффиксининг янги қурол номлари ясашда кўпроқ қўлланаётганлигини қайд этган эди²⁶.

Дарҳақиқат, *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*) аффикси терминологиянинг математика²⁷, физика²⁸ ва айниқса техника²⁹ соҳасида жуда кўп сонли янги терминларни вужудга келтирганки, бу ҳодиса мазкур аффикснинг фан-техника тараққиёти оқибатида янги «ҳаётга» ўтганлигидан далолат беради.

-гич (*-кич*, *-ғич*, *-қич*) аффикси феъл ўзагига қўшилиб (отлашишга мойил бўлган) белги англатувчи сўз-

²³ Қаранг: Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1970, 87-бет.

²⁴ Бердиалиев А. Ўзбек тили аффиксал синонимиясининг баъзи хусусиятлари.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1974, 2-сон, 26-бет.

²⁵ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 670.

²⁶ Маматов Н. Ўзбек пахтачилик терминологияси. Тошкент, 1955, 58-бет.

²⁷ Қаранг: Собиров М. Математикадан русча-ўзбекча луғат. Тошкент, 1973.

²⁸ Маллин Р. Х., Назиров Э., Қодиров Р. Русча-ўзбекча физика терминлари луғати. Тошкент, 1974.

²⁹ Ҳамидов А. Механизациялашга оид справочник-луғат. Тошкент, 1968; Қишлоқ хўжалик техникасига доир русча-ўзбекча терминологик луғат (Қўлзма).

лар (терминоэлементлар)ни вужудга келтиради. Масалан, *очқич* (калит), *пуркагич*, *чанглагич*, *учқун ўчиргич* каби.

Мазкур аффиксининг бундай хусусиятини тилшунослар турлича изоҳлайдилар. Масалан, А. Фуломов: *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*)ни: 1) от ясовчи (*тутқич*) ва 2) сифат ясовчи (*тишлогич*, *тишлонғич*) деб ҳисоблайди³⁰. Натижада бу аффикс ҳам от ясовчи, ҳам сифат ясовчилар қаторига киритилган. 3. Маъруфов ҳам асосан шу фикрни қувватлаган³¹.

Аммо *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*) аффиксининг шаклланиш жараёни ва маъно хусусияти унинг от ясовчи ва сифат ясовчи (алоҳида-алоҳида) аффикслар эмаслигидан ва аслида унинг сифатдош ясовчи эканлигидан далолат беради. Масалан, А. Фуломов *-гич* ва унинг вариантлари (*-кич*, *-ғич*, *-қичлар*)нинг дастлаб *-гу-ч* // *-гу-чи* дан шаклланганлигини кўрсатади³². Бошқа манбаларда эса, сифатдошнинг *-вчи* (*-увчи*) формаси ҳам эски адабий тилда *-гучи*, *-ғучи* шаклида мавжуд бўлганлиги қайд этилган, масалан, *айтгучи*, *келгучи*, *бўлгучи* каби³³. Бинобарин, *-(о)вчи*, *-(у)вчи* ва *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*) қабилар тарихан бир хил элементдан вужудга келган.

Иккинчидан, *-гич* аффикси (ва унинг вариантлари) ўз маъноси ва вазифасига кўра ҳам сифатдошга яқиндир. Бу ҳолатни баъзи туркий тилларда (масалан, қирғиз тилида: *жазгыч акынлар* — ёзувчи оқинлар; ёки мўғул тилида ҳам *бичигч* — ёзувчи, ёзадиган маъносида)³⁴ ишлатилиб келинаётганлиги ҳам исботлайди.

Мазкур ҳолат ўзбек тилининг қипчоқ (Қашқадарё области) шеvasида ҳам мавжуддир. Масалан: *сотғич ҳам*, *оғич ҳам* ўзимиздан³⁵ (сотувчи ҳам, олувчи ҳам ўзимиздан) қабилар. Ҳатто адабий тилдаги: *юлғичлар* (шахс), *тепкич* (тепадиган), *очқич* (калит) қабиларда ҳам маъно томондан бир умумийлик — яъни феъл ўзгидан англашилган иш-ҳаракатни 'бажарадиган, амалга оширадиган' маъноси мавжудлиги ҳам *-гич* (*-кич*,

³⁰ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД. Ташкент, 1955, с. 28—45.

³¹ Узбекско-русский словарь, с. 727.

³² Фуломов А. АДД, с. 36.

³³ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, 142—143-бетлар.

³⁴ Кудайбергенов С. Кўрсатилган асар, 41-бет.

³⁵ Усмонов К. *-гич*, *-кич*, *-ғич*, *-қич* аффиксларининг функционал хусусиятлари ҳақида. Қарши Давлат Пед. ин-ти ўқитувчиларининг IX илмий конференциясида (1970 йилда) ўқилган доклад.

-ғич, -қич) аффиксининг аслда сифатдош ясовчи эканлигидан далолат беради. Бу фикр яна барча ҳолатда -ғич ўрнида сифатдош ясовчи -(о)вчи, -(у)вчи қўшимчаларини қўллаш мумкинлиги билан ҳам исботланади.

Термин ясалишига доир қоидаларнинг ўзбек тилида мавжуд бўлмаганлиги (ишлаб чиқилмаганлиги) туфайли, бошқа аффикслар сингари, -ғич (-қич, -ғич, -қич) аффиксидан фойдаланишда ҳам унинг вазифаси ва семантик хусусиятига етарлича эътибор бермаслик ҳолатлари кўзга ташланади. Чунончи, -ғич (-қич, -ғич, -қич) аффикси маъно ифодалаш хусусиятига кўра -диган, -(у)вчи, -(о)вчи сифатдош ясовчиларига тўғри келади ва у феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракатни 'базарадиган, амалга оширадиган' тарзидаги тушунчани вужудга келтиради. Масалан, *ўлча+ғич* (ўлчайдиган), *юрит+ғич* (юритадиган), *яшинқайтар+ғич* (яшин қайтарувчи) каби.

Аммо терминологик манбаларда юқоридаги маънодан ташқари (нофункционал тарзда) ҳам қўлланилиб келинмоқда. Масалан: *чизғич* (линейка), *ўтирғич* (ўриндиқ), *тутқич* (ручка, даста) каби. Ҳолбуки, мазкур терминларда бирор иш-ҳаракатни амалга оширадиган восита тушунчаси эмас, балки шу иш-ҳаракат йўналтирилган объект тушунчаси акс эттирилган. Солиштиринг: *пуркағич* (пуркайдиган восита), *чизғич* (чизадиган эмас, балки чизишга иштирок этадиган предмет).

Техникавий терминологияда мазкур аффикс иштирокида ясалган яна қуйидагича терминларни ҳам учратамиз: *судрағич* (Ятж. 74. 5-сон), *сут ўтғич* (труба) (Ятж. 74. 2-сон), *тўғрилагич* (схема) (Ятж. 72. 10) кабилар. Бу терминларда ҳам ўзгача маъно (яъни *судрағич* — судраладиган воситани; *сут ўтғич* — сут ўтадиган трубани, *тўғрилагич* *схема* — бошқаришда амал қилинадиган *схема* (чизмани) англатади. Масалан: *Шохлар совхозда тайёрланган судрағичларда олиб чиқилади* (Ятж. 74. 5. II).

Демак, юқоридаги терминларда -ғич (-қич, -ғич, -қич)нинг асосий функциясига мувофиқ келадиган, яъни феъл ўзагидан англашилган иш-ҳаракатни амалга оширадиган (актив) предмет эмас, балки иш-ҳаракатда шунчаки иштирок этадиган (пассив) предметлар ифода этилмоқда. Шу сабабли, мазкур мисолларда -ғич (-қич, -ғич, -қич) аффикси терминологик нуқтан назардан ўринли қўлланган деб бўлмайди.

Терминологиядаги маъно конкретлиги принципи ва иш-ҳаракатга актив ёки пассив иштирок этадиган пред-

мет тушунчаларини фарқлаш зарурати³⁶ мазкур тушунчаларни дифференциялаш учун *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*) аффиксини фақат бир хил маънода, яъни иш-ҳаракатга актив иштирок этадиган предмет (масалан, *ўғитлагич*, *ёритгич* каби) номлари ясашда қўллашни тақозо этади. Мазкур аффиксининг маъно ифодалаш имконияти ҳам шунга мос келади.

Қайд этилган фикрлардан маълум бўлдики, техникавий терминологияда кўпгина аффикслар, жумладан, *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*) аффикси ҳам, биргина система ичида турлича маъноларда қўлланиб келмоқда. Бу ҳолат, ўз навбатида, терминологик принципларга путур етишига, техникавий терминларни ўрганишда ва уни ишлатишда (амалиётда) кўпдан-кўп чалкашликлар, қийинчиликларнинг вужудга келишига сабаб бўлмоқда. Бу қийинчиликларнинг анчагина қисми аффикслар омонимияси оқибатида рўй бераётганлигининг гувоҳи бўлдики. Бундай кўнгилсиз ҳолатдан қутулиш учун Д. С. Лоттенинг қуйидаги фикрларига амал қилиш зарур деб ўйлаймиз.

«Техникавий терминологияда баъзи суффиксларнинг параллель ҳолда кўпгина маъноларда қўлланиши аффиксларни махсуслаштиришни, уларнинг маъносини чеклашни ва фақат биргина маънода қўллаб, бошқа маъноларидан воз кечиш тенденциясини вужудга келтиради»³⁷. Бинобарин, ўзбек техникавий терминологиясида ҳам шу талабга амал қилиш ижобий аҳамиятга эгадир.

-гич (*-кич* *-ғич*, *-қич*) аффиксининг техникавий терминологияда баъзи хусусиятларига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Мазкур аффикс техникавий терминологияда баъзи хусусиятларга эга бўлмоқдаки, бу ҳолат унинг тарихий ва ҳозирги адабий тилдагига нисбатан маъно ва функцияси бир мунча ўзгарганлигини кўрсатади. Бу хусусиятлар, асосан, қуйидагилардан иборат:

1. *-гич* (*-кич*, *-ғич*, *-қич*) аффиксининг вариантлари камайиб, у ягона шаклга кириб бормоқда. Ўзбек тили тарихи, шевалари ва ҳозирги адабий тилдаги фактлардан аниқ бўлишича, *-гич* аффиксининг ўнга яқин вариантлари мавжуддир. Масалан: *-гич* (кулагич)³⁸, *-кич* (кўрсаткич), *-ғич* (тишлонғич), *-қич* (йиртқич),

³⁶ Лотте Д. С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов, с. 26—27.

³⁷ Лотте Д. С. Кўрсатилган асар, 82-бет.

³⁸ Ғуломов А. АДД, с. 44.

-вич (чирмович), -вуч (тирнавуч)³⁹, -ғуч (бічғуч), -қач (қисқач)⁴⁰, -ғач (сўрғач) каби.

Маълумки, ҳозирги адабий тилда ҳам бу вариантлардан фақат *-ғич*, *-кич*, *-ғич*, *-қич* кабилар сўз ясовчи сифатида, қолганлари эса баъзи сўзлар таркибида «қотиб қолган» ҳолда қўлланиб келмоқда. Техникавий терминологияда эса, бу ҳолат янада бошқачароқ, яъни дастлабки даврда юқоридаги тўрт вариант баравар қўлланган бўлса, кейинги даврда баъзи вариантлар (масалан, *-ғич*, *-қич*)нинг жуда кам қўлланаётганлигини кузатдик. Мисоллар: *ҳаво сўргич* (ҚХМ. 258), *гидравлик аралаштиргич* (ҚХМ. 181), *гидравлик қориштиргич* (ҚХМҚ. 179), *уруғ қайтаргич* (ҚХМҚ. 88), *вентилятор-итқитгич* (ҚХМҚ. 268), *йиғгич* (ҚХМҚ. 133) каби. Ҳатто биргина соҳага доир терминлар доирасида ҳам, *-ғич*, *-қич* қўлланиши керак бўлганда уларнинг ўрнида *-ғич*, *-кич* баъзан эса, фақат *-ғич* ишлатилганлигини кўрамиз. Масалан, *абажур тутқич* (РЎЭТС. 5)— *тутқич катоклар* (КИМС. 183)— *туғун тутғич* (ҚХМҚ. 103); *ҳаво сўргич* (ҚХМҚ. 263)— *ҳаво сўргич* (ҚХМҚ. 258); *сомон тиққич* (ҚХМҚ. 247)— *сомон тиқғич* (ҚХМҚ. 269); *тўғрилагич* (РЎЭТС. 14)— *тўғрилагич* (Ятж. 72, 10); *қўшғич* (РЎЭТС. 11)— *қўшғич* каби. Тил қоидаларидан маълум бўлишича, *-ғич*нинг турли хил вариантлари фақат талаффуз қилишдаги баъзи ҳолатлар, яъни орфоэпия билан (масалан, жарангсиз ундошдан сўнг *-кич*, *-қич*, жаранглидан кейин эса *-ғич*, *-ғич* қўшилиши билан) боғлиқ бўлиб, маъно жиҳатдан улар ҳеч қандай алоҳида хусусиятга эга эмас. Аксинча, баъзи ҳолларда *-қич* варианты маъно ноаниқлигига олиб келиши ҳам мумкин. Масалан, *дарахт йиққич* термини икки хил: а) *дарахт йиқадиган*; б) *дарахт йиғадиган* воситалар маъносида қўлланади. Шу боисдан бўлса керак, айниқса, кейинги даврда вужудга келган техникавий адабиётларда янги терминлар яшашда *-ғич*, *-қич* вариантлари деярли ишлатилмайди. Ҳатто, *-кич* аффикси ҳам нисбатан кам қўлланмоқда. Масалан, жарангсиз ундош (*п*, *т*)дан сўнг *-кич* аффикси қўшилиши лозим бўлгани ҳолда, кўпинча бу ўринда *-ғич* келганлигини кўрамиз. Мисоллар: *Валнинг учига тебратғич ўрнатилган* (ҚХМҚ. 200); *шалтоқ сепғич* (ҚХМҚ. 133). *Тупроқ чуқурлатғичнинг стрелкасимон панжаси пўлатдан ясалган*

³⁹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 833—839.

⁴⁰ Девону луғотит турк. I китоб. Тошкент, 1967, 421—455-бетлар.

(ҚХМҚ. 17). *Р-80 маркали юмшат г и ч* (КИМС. 64) кабилар. Бундай жараён, гарчи адабий тил қондаларидан маълум даражада фарқли бўлса-да, терминологияда аффиксларни унификациялаш ва ягона шаклда қўллаш зарурати нуқтаи назаридан ижобий ҳолат деб ўйлаймиз.

2. *-гич* аффикси русча-интернационал сўзларга, асосан, улардан ясалган феълларга қўшилиб келиб, янги тушунчаларни ифодалашга хизмат қилади. Бунда кўпинча, у буйруқ феъли (II шахс бирлик шакли)дан сўнг бирикади. Масалан, *корректла г и ч* (ҚХМҚ. 349), *ўғит дозала г и ч* (ҚХМҚ. 143), *автоемберг и ч* (Ятж. 72. 10) кабилар. Мисол: *автокран ва автоюкла г и ч ларни ремонт қилувчи завод* (Ятж. 66. I. 7).

3. Техникавий терминологияда *-гич* аффиксининг функцияси ҳам, маъно ифодалаш имконияти ҳам бир мунча ўзгарган. Яъни бу соҳада фақат техника (машина)вий тушунчаларни (яъни қурол, воситаларни) ифодалашга махсушлашиб бормоқда. Бинобарин, адабий тилда ва шеваларда ифодалайдиган жонли нарсалар (одам ва ҳайвонлар)га оид тушунчаларни бу системада ифода этмайди. Бу жиҳатдан у рус тилидаги *-тель* аффиксига хос хусусиятга эга бўлмоқда⁴¹.

Чунончи, қуйидаги ишларни бажариш инсонларга ҳам хос бўлса-да, *-гич*, аффикси қўлланганлиги туфайли ундан фақат предмет (машина ва қурол) тушунчаси англашилади: Масалан, *ем тарқат г и ч*, *ем аралаштирг и ч*, *силос юкла г и ч* (Ятж. 74. 3), *пичан ғарамла г и ч* (ҚХМҚ. 208), *мол суғор г и ч* (ҚХТТЛ. 3.);

-(о)вчи, *-(у)вчи* аффикслари эса аксинча, кўпроқ жонли нарсаларга хос бўлган тушунчаларни юзага чиқаради. Чоғиштиринг, *ем тарқат г и ч* (аппарат), *ем тарқат увчи* (киши); *ўт ўчирг и ч* (машина), *ўт ўчирувчи* (шахс) каби.

Умуман олганда, *-гич* аффикси феъл ўзагига қўшилиб, ундан англашилган иш-ҳаракатни бажарадиган машина ва қурол номини ифодалаш учун хизмат қилади.

4. *-гич* аффикси сифатдош ясовчи *-(у)вчи*, *-(о)вчи* га маъно жиҳатдан яқин (аслида шу хилдаги аффиксдан шаклланган)лиги сабабли унда (яъни унинг иштирокида ясалган сўзда) отлашишга мойиллик кучлидир. Маълум бир ҳолатда бу сўз субстантивлашади ва машинанинг иш бажариш хусусияти (ҳаракат-белги-

⁴¹ Қаранг: Потиха З. А. Уша асар, 221-бет.

си)нигина англатиб қолмай, балки шу машина ҳақида ҳам маълум даражада информация беради. Натижада техникавий терминологияда баъзи узун ва ноқулай терминларнинг қисқа (имплицит) шакллари вужудга келади. Ҳозирги техникавий адабиётларда бир хил тушунчани ифодалайдиган терминларнинг қуйидагича икки хил (узун ва қисқа) шакллари учратамиз: *сув ўлчагич асбоб* (ҚТЛ. 10) — *сув ўлчагич* (РИСИЛ. 116), *ўғит сочгич аппарат* (Ятж. 72. 10) — *ўғит сочгич* (ҚХТЛ. 344), *ер кавлагич машина* (РЎЛ. II. 53. 124) — *ер кавлагич* (РЎЛ. II. 124) — *ер текислагич асбоб* — *ер текислагич* (Ятж. 72. 1). *ариқ қазгич машина* (Еқм. 118) — *ариқ қазгич* (Еқм. 119) каби.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, техникавий терминларнинг бундай имплицит шакли (яъни аниқланмишсиз қўлланиши) охириги қисм (машина, асбоб, аппарат каби) умумий характердаги сўзлардан иборат бўлганда қўлланиши мақсадга мувофиқдир⁴². Бироқ, бу қисм конкрет техника хилини (масалан, *сақлагич муфта*, *улагич автомат* каби) англатганда уни тушириб қолдириш маънода ноаниқликни вужудга келтиради.

5. -гич аффикси, адабий тилдагидан фарқи ўлароқ, техникавий терминологияда актив (сермахсул) ясовчи ҳисобланади.

Унинг кейинги даврда актив қўлланишида, юқорида айтганимиздек, фан-техника тараққиёти, айниқса техникавий тушунчаларнинг ўзбек тилида ифодалаш жараёни муҳим роль ўйнади. Дарвоқе, тил тарихида ва ҳозирги адабий тилда саноқлигина сўзлар ясаган ва камунум ясовчи ҳисобланган бу аффикс техникавий терминологияда жуда қўл келиб, термин ясашда актив иштирок этмоқда. Масалан, 1937 йилда нашр этилган «Русча-ўзбекча электротехника терминлари сўзлиги»да мазкур аффикс иштирокида ясалган юзга яқин термин мавжуд Масалан: *абажуродержатель* — абажур тутқич (5); *волноуказатель* — тўлқин кўрсаткич (13); *выпрямитель* — тўғрилагич (14); *гаситель* — сўндиргич (16); *громоотвод* — яшинқайтарғич (18); *измеритель* — ўлчагич (18)⁴³ ва бошқалар.

⁴² Рус тилида ҳам: *моторная лодка* — моторка, *малолитражный автомобиль* — малолитражка, *электрический поезд* — электричка каби қўлланиш ҳолати мавжуддир.— «Аниқланмиш сўз — от буларда фақат тасаввур қилинади»,— деб ёзган эди В. В. Лопатин. Қаранг: Лопатин В. В. Рождение слова. М., 1973, с. 44.

⁴³ Раҳимов Ғ., Фозилов Х., Утаев С. Русча-ўзбекча электротехника терминлари сўзлиги. Тошкент, 1937.

А. Ҳамидовнинг «Русча-ўзбекча қишлоқ хўжалик техникаси терминлари луғати»да бу миқдор 200 тани ташкил этади. Мазкур аффикснинг активлашганлигини унинг русча эквивалентлари яъни ўзбекчада *-гич* (ёки унинг иштирокида ясалган сўзлар) воситасида берилган морфемалар ҳам исботлайди.

-гич аффиксининг русча эквивалентлари. Рус тилидаги кўпгина аффикс ва морфема (маъноли қисм)лар ўзбек тилида *-гич* ёки унинг иштирокида ясалган сўзлар воситасида ифода этилмоқда. Чунки биринчидан, бу морфема ва аффикслар (улар иштирокида ясалган сўзлар)да бир хил умумийлик, яъни маълум бир иш-ҳаракатни 'бажарадиган, амалга оширадиган' қабилдаги маъно мавжуддир. Иккинчидан, бу элементлар бевосита техникавий терминларга доир тушунчаларни билдириб келгандагина ўзаро мувофиқлик мавжуд бўлади.

I. *-гич* аффиксига эквивалент бўлган аффикслар:
1. *-ка (-лка)*: *картофелерезка* — картошка кескич (ҚХТТЛ); *автопоилка* — автосуғорғич, *сортировка* — саралагич (МОС. 24); *дробилка* — майдалагич (ҚХТТЛ. 101).

2. *-тель воздухоочиститель* — ҳаво тозалагич, *бороздоделатель* — эгат олғич (ҚХТТЛ).

3. *-ник*: *ботвоподъёмник* — палак кўтаргич, *полольник* — ўтоқ қилгич, *свеклоподъёмник* — лавлаги кавлагич (ҚХТТЛ).

4. *-чик*: *зернопогрузчик* — дон юклагич, *кормораздатчик* — ем тарқатгич.

5. *-щик*: *камнеподборщик* — тош тергич, *картофелеподборщик* — картошка тергич.

6. *-тор*: *регулятор* — ростлагич (МОС); *вибратор* — титратгич (ҚХТТЛ).

7. *-н (-ой, -ая, -ое)*: *отпускной кол* — бўшатгич қозиқ (МОС); *хлопкоуборочная машина* — пахта тергич машина (ТО. 30. V. 71 й.); *ворохоочистительная машина* — кўсак тозалагич машина (РКТС).

8. *-ющ (-ий)*: *отбирающий диск* — ажратгич диск (МОС); *туковысевающий прицеп* — ўғит солгич тиркама (Ятж. 72. 10).

9. *-льник*: *луцильник* — юза юмшатгич.

10. *-ец*: *резец* — кескич, *рубец* — қирқгич.

II. *-гич* билан ясалган сўзларга эквивалент бўладиган морфема (маъноли қисм)лар:

1. *-вод*: *воздуховод* — ҳаво ўтказгич.

2. *-провод*: *маслопровод* — мой ўтказгич (МОС).

3. *отвод*: *ботвоотвод* — палак четлатгич (ҚХТТЛ).
 4. *-воз*: *копновоз* — ғарам ташигич (МОС); *землевоз* — тупроқ ташигич (ҚХТТЛ).
 5. *-мер*: *зубомер* — тиш ұлчагич, *бороздомер* — эгат ұлчагич (МОС); *водомер* — сув ұлчагич асбоб (ҚТЛ).
 6. *-рез*: *дернорез* — чим кескич (ҚХТТЛ); *ботворез* — палак қирқгич (МОС).
 7. *-тряс*: *соломотряс* — сомон силкитгич (ҚХТТЛ).
 8. *-метр*: *термометр* — иссиқ ұлчагич (ҚТЛ) кабилар.

Шунингдек, *грунтозацеп* — ер тишлагич (ҚХТТЛ); *брудер* — иситгич (ҚХТТЛ); *зернопульт* — дон улоқтиргич, *овескоп* — тухум текширгич, *отвал* — ағдаргич (ҚХТТЛ) ва бошқалар ҳам мавжуддир.

-гич (ва унинг вариантлари) терминологияда актив ясовчига айланганлигини биз бошқа қардош туркий тилларда, жумладан, татар ва қирғиз тилларида ҳам қайд этилганлигини кўрамыз. Масалан, терминшунос Ф. С. Фасеев татар тили терминологиясига онд тадқиқотида: *-геч*, *-гыч*, *-кыч*, *-выч* каби аффиксларни (*ўтқаргеч*, *суыткыч* каби) актив ясовчилар эканлигини қайд этган⁴⁴.

Қирғиз тилида нашр этилган техникавий терминлар луғатида ҳам мазкур аффикс иштирокида бир системадаги терминларнинг деярли барчаси ифодаланганлигини кўрамыз. Масалан: *май тазалагыч*, *май болгуч*, *дан болгуч*, *эгин тазалагыч*, *эгин жуқтөгуч*, *өлчөгуч прибор* каби⁴⁵.

Мазкур фикрлар *-гич* аффикси бошқа туркий тилларнинг техникавий терминологиясида ҳам актив ясовчига айланганлигини кўрсатади.

Кузатишлар шуни тасдиқлайдики, машина ва қуролларнинг иш бажариш хусусияти асосида номлашда бошқа аффиксларга нисбатан *-гич* аффикси бир қатор афзалликларга эга экан ва бу аффикс иштирокида ясалган терминлар терминологик талабларга жуда мос бўлиб тушар экан. Чунки бундай терминлар назарда тутилган маънони (ҳаракат-белги тушунчасини) жуда тўғри ифодалайди ва бошқа сифатдош ясовчилари билан ясалган терминлардан афзал ўлароқ, шаклан ихчам, замон жиҳатдан нейтрал характерга эгадир. Масалан, *картошка экадиган машина*, *уруғ дорилайдиган*

⁴⁴ Қаранг: Фасеев Ф. С. Татар телендэ терминология. Казань, 1969, 136-бет.

⁴⁵ Чукин Т. С., Асакеев Д. Ж. Орусча-кыргызча автотрактордук терминдердин создугу. Фрунзе, 1961.

машина, газ тўлдирувчи шланг, ўғит сепувчи машина каби терминларда маълум даражада замон маънолари мавжуддир. Аммо картошка эчкич машина, уруғ дорилагич машина, уруғ ажратгич машина, газ тўлдиргич шланг, ўғит сепгич машина кабиларда иш-ҳаракатнинг амалга оширилишига доир конкрет замон маъноси мавжуд эмас. Мазкур ҳолат замонни тақозо этмайдиган (нейтралликни талаб этадиган) техникавий терминлар ясашда айниқса қўл келади. Бундан ташқари, -гич иштирокида ясалган терминлар қуйидагича афзалликларга ҳам эгадир.

1. Маъно аниқлигини таъминлайди. Юқорида кўрдикки, бирор иш-ҳаракатни бажарадиган техника воситаларининг номлари ясалишида иштирок этган -ш (-иш), -лаш, -ма, -р (-ар), -к (-ак) аффикс ва изофали бирикмалар ўз вазифасидан ташқари ҳолатда қўлланган бўлиб, булар иштирокидаги терминларда маъно ноаниқлиги, ноконкретлик ва омонимия (полисемия) каби зарарли ҳолатлар вужудга келтирилган. Мазкур терминларнинг -гич аффикси иштирокида ясалиши эса маъно аниқлигини юзага келтиради. Таққосланг: *мойлаш системаси* — *мойла г и ч система*; *совитиш системаси* — *совит г и ч система*; *картошка машинаси* — *картошка э к к и ч машина*; *ўлча ш қурилмаси* — *ўлча г и ч қурилма*; *ҳисоблаш техникаси* — *ҳисобла г и ч техника*; *ағдарма машина* — *ўзи ағдар г и ч автомобиль* кабилар.

Бундай терминлар техникавий адабиётлардан секин-аста кенг ўрин олаётганлиги ҳам фикримизни исботлайди. Масалан, *нурлатиш қурилмаси* — *нурлат г и ч* (Ятж. 72. 10); *ағдарма машина* — *ўзи ағдар г и ч автомобиль* (Ятж. 73. 5); *ўғитлаш аппарати* — *ўғитла г и ч* (ҚХМҚ. 21); *текислаш воситаси* — *текисла г и ч* (Ятж. 72. 10) каби.

Мисоллардан кўриниб турибдики, -гич аффикси бошқа аффиксларга нисбатан ҳаракат-белги тушунчасини анча тўғри реаллаштириб, бу тартибдаги терминларда маъно аниқлигини вужудга келтиради.

Биобарин, бирор иш-ҳаракатни 'амалга оширадиган, бажарадиган' сингари маънолар -гич аффикси иштирокида берилиши лозим ва шу асосда терминологиянинг муҳим бир принципи — яъни маъно аниқлиги ва конкретлиги талаби таъминланган бўлади. Бу ҳолат ўз навбатида термин маъносини контекстдан ташқарида ҳам тўғри тушунишга ва амалда ундан ўринли фойдаланишга имкон беради.

2. Узун терминларни қисқартиради. -гич аффикси

баъзан узун ва қўлланиши ноқулай бўлган терминларни қисқартиш имкониятини ҳам вужудга келтиради. Маълумки, баъзи аффикслардан мақсадга мувофиқ фойдаланмаслик техникавий терминларнинг узун бўлишига, зарур бўлмаган баъзи сўзларни қўшиб ишлатишга олиб келади. Масалан, русча биргина сўз (қўшма сўз) да ифодаланган терминларнинг ўзбек тилида берилишини олиб кўрайлик: *автокормушка* — одам иштирокисиз паррандаларга ем берадиган қурилма (МОС. 215); *копнитель* — пичан ғарамлайдиган агрегат (РУЛ. II. 53. 353); *картофелекопатель* — картошка кавлайдиган машина, *картофелесажалка* — картошка экиш машинаси, *сеносуилка* — пичан қурутувчи мослама кабилар. Бу терминлардаги *-диган*, *-(у)вчи*, *-и (-иш)* каби аффиксларни *-гич* билан алмаштирганда мазкур терминлар анча қисқаради ва конкретлашади. Масалан, *автоембер г и ч*, *пичан ғарамла г и ч*, *картошка кавла г и ч*, *картошка эк к и ч*, *пичан қурит г и ч* сингари.

Бу терминлар ўз тузилиши жиҳатидан ихчам ва маъносига кўра русча эквивалентларига ҳам мувофиқ келади. Чоғиштиринг, *куракоочиститель* — кўрак тозаллагич, *подборщик* — подбортергич, *куракоуборочный* — кўрак тергич каби.

Демак, *-гич* аффикси узун терминларни ихчамлаштиради ва уларни қўллашда қулайлик вужудга келтиради. Фақат бугина эмас, Д. Э. Розенталь қайд этганидек, бу ҳолат меҳнатни, тил воситаларини ва вақтни иқтисод қилиш масалалари билан алоқадордир⁴⁶.

3. *-гич* аффиксидан фойдаланиш айрим ҳолларда термин маъносини дифференциялашга ёрдам беради. Юқорида *-(о)вчи*, *-(у)вчи* аффиксини фарқламай қўллаш оқибатида баъзи терминларда шахс ва предмет тушунчаларини фарқлаш имконияти бўлмаслигини кўрган эдик. Масалан, *канал тозал о в ч и*, *плита ётқиз у в ч и* (Ятж. 72. 10), *дренаж ётқиз у в ч и*, *дам беру в ч и*, *пиёз сарал о в ч и* (Ятж. 66. 5) каби терминлардан шахс ҳам, техникавий восита (машина) ҳам тушунилиши мумкин. Баъзи ўринларда бу маъноларни фарқлаш учун *-гич* аффиксидан (техникавий восита маъносидagi терминларда) фойдаланилмоқда. Масалан, 1) *Ҳозир бу ерда дренаж ётқиз г и ч ларнинг яна бир партияси тайёрланмоқда* (ТО. 73. 28. 8). 2) *Ғарамлагичнинг икки томонидаги майдончада турган иккита ғарамл о в ч и*

⁴⁶ Қаранг: Практическая стилистика русского языка. М., 1965, с. 25.

(ишчи) пичанни паншаха билан тўғрилаб ва зичлаб туради. (ҚХМҚ. 207).

Баъзи терминларда *-диган* аффикси ўрнида келган *-гич* ясовчиси иш-ҳаракатни бажарувчи (актив) предмет билан *пассив* иштирок этадиган предметни фарқлашга имкон беради: Масалан, *сув қуйила диган бак* — *сув қуй г и ч каток* каби.

4. *-гич* аффикси бир турдаги терминларда системалиликни таъминлайди.

Ўзбек тили техникавий терминларида ҳам, биринчидан, айрим сўзларни тўғри танлаш ва дифференциялаш, масалан, *ариқ, чуқур* каби тушунчалар учун «қазииш» сўзини, *картошка, пиёз, лавлаги* тушунчалари билан боғланган терминларда «кавлаш» сўзини (мисол, *ариқ қазгич, лавлаги кавлагич* каби) махсуслаштириш орқали; иккинчидан, маълум иш-ҳаракатни амалга оширадиган предмет маъносидаги тушунчаларни англатувчи сўзларни *-гич* иштирокида шакллантириш орқали шу хилдаги терминларни системалаш имконияти вужудга келади. Масалан, *тухум ювувчи машина* — *тухум юв г и ч, пахта териш машинаси* — *пахта тер г и ч, плуг ағдармаси* — *плуг ағдар г и чи, чанглаш аппарати* — *чангла г и ч аппарат* кабилар ўз тузилишига кўра бир системадаги терминларни ташкил этади.

5. *-гич* аффиксидан ўринли фойдаланиш асосида техникавий терминларни шакллантириш — кўпинча жонли тилга хос бўлган баъзи терминларни⁴⁷ мукамаллаштиради ва тил тараққиётининг ҳозирги даражасига мослаштиради. Масалан, *ғўзапоя юлиш* (машинаси), *кўсак чувиш* (машинаси), *чеканка қилиш* (аппарати), *яганалаш* (аппарати) каби терминлардаги *юлиш, чувиш, чеканка қилиш, яганалаш* кабилар аслда қўл меҳнатига доир тушунчаларни билдирган ва техникавий терминологияга жонли тилдан ўзлашган. Шу сабабли бу хилдаги терминлар маънони тўғри ифода этолмасликдан ташқари, терминологик мукамалликка ҳам эга эмас. Мазкур терминларнинг *-гич* билан шаклланган эквивалентлари нисбатан мукамалликка эгадир. Чоғиштиринг: *ғўзапоя юлиш машинаси* — *ғўзапоя юлгич, кўсак чувиш машинаси* — *кўсак чувигич, чеканка қилиш аппарати* — *чеканка қилгич, яганалаш аппарати* — *яганалагич* кабилар.

6. *-гич* аффикси терминологик нормаларга мос келади. Терминшунос Д. С. Лотте рус тилидаги илмий-

⁴⁷ Бу ҳақда қаранг: Маматов Н. Пахтачилик терминларининг қисқача изоҳли луғати, 7-бет.

техникавий терминларни чуқур текшириб, уларнинг тузилиши (конструкцияси)ни ҳамда терминни ташкил этувчи элементларнинг маънолари ва ўзаро муносабатларини белгилаб берган эди.

Унинг кўрсатишича, рус тилидаги *зерноочистительная машина, маслоуловительная шайба, снегоуборочный поезд, камнедробильная машина* каби уч элементли (3 қисмли) терминларнинг символик ифодаси $x \rightarrow y \rightarrow z$ ⁴⁸ бўлиб, бунда: биринчи элемент (x)—(от) иш-ҳаракат қаратилган объектни (масалан, *зерно, масло, снег, камень* каби); иккинчи элемент (y)—(сифат ёки сифатдош) белги-ҳаракатни англатади ва феълдан ясаллади (масалан, *очистительная уловительная, уборочный, дробильная* каби); учинчи элемент (z)—(от) иш-ҳаракатни амалга оширадиган предмет тушунчасини ифода этади (масалан, *машина, шайба, поезд* каби). Аммо ўзбек тилида бу хилдаги терминларнинг иккинчи элементи (y) ҳар хил аффикслар иштирокида (масалан, *ариқ қазғиш машинаси, ариқ қазғидиган машина, ариқ қазувчи машина, ариқ қазғич машина* каби) ифода этилмоқдаки, булардан фақат *қазғич элементигина* белги-ҳаракат маъносини тўғри англатиб, русча эквивалентга мос келади. Мисол: *канавокопательная машина* — ариқ қазғич машина. Бунда биринчи (x) ва иккинчи (y) элементлар биргаликда учинчи элемент (z)ни аниқлаб келади; яъни $x \rightarrow y \rightarrow z$ дир.

Демак, *-гич* аффикси орқали ифодаланган элемент ўзидан олдинги элемент билан бирга учинчи элемент (машина ва қуруллар)нинг аниқловчиси бўлади. Шу тариқа у терминологик талабни тўла таъминлайди. Қайд этилган фикрлардан хулоса шуки, *-гич (-кич)* аффикси техникавий тушунчаларни ифодалаш соҳасида махсусллашиб, активлашиб бормоқда. Шу билан бирга, у маълум иш-ҳаракатни ‘бажарадиган, амалга оширадиган’ қабилдаги тушунчани анча тўғри ва терминологик талабларга мувофиқ акс эттиради. Мазкур аффикс бирикма терминлар таркибида ҳам, унинг имплицит шаклида ҳам муваффақиятли қўлланиб, бир турдаги терминларни системалаштириш, қисқартиш ва ихчамлаштириш, маъно аниқлиги ва конкретлигини таъминлаш имкониятига эгадир.

Мазкур ҳолатлар терминологиянинг асосий қоида ва принциплари бўлиб, бундай имкониятлар *-гич* аф-

⁴⁸ Қаранг: Лотте Д. С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов, с. 23—25.

фиксининг термин яшашда (-*диган*, -(*о*)*вчи*, -(*у*)*вчи*, -*р* (-*ар*), -*и* (-*си*), -*к* (-*ак*), -*ш* (-*иш*), -*лаш* ва бошқа аффикслардан энг мувофиғи деб баҳолашга тўғри келади.

Бундан ташқари, -*гич* аффикси воситасида вужудга келадиган афзалликлар техникавий терминларни таржима қилиш, стандартлаш ва машинада таржима қилишни осонлаштиради, амалиётда эса техникавий терминларни тез ўзлаштириш, техникани осон эгаллаш ва, ниҳоят, ишлаб чиқаришда техника воситаларидан унумли фойдаланишга имкон беради.

-*гич* (-*кич*) аффиксининг иш-ҳаракат билан боғлиқ бўлган тушунча (белги-ҳаракат)ни тўғри акс эттириб, бир типдаги техникавий терминлар яшашда энг мувофиқ ясовчи эканлигини қуйидаги ҳолатлар ҳам тасдиқлайди.

1. Мазкур аффикс қадимги туркий тилда ҳам қурол (восита) номини яшашда иштирок этгани: *бичғуч*, *қисқач* (*қисқич*)⁴⁹ каби.

Ҳозирги айрим ўзбек шевалари (қипчоқ шеvasи)да -*гич* аффикси иштирокида ясалган *пахта тергич*, *кўсак чувиғич*, *ғўзапоя юлғич*⁵⁰ каби ифодалар кенг қўлланади.

3. Қардош туркий (масалан, татар, қирғиз каби) тилларда техникавий термин яшашда ҳозирги пайтда ҳам бу аффикс актив иштирок этмоқда (масалан, *бензин қуюп бергич*, *бензин өлчегуч*, *арык салғыч*, *бөлүштүргүч валик*⁵¹ каби).

4. Кундалик матбуотимиз саҳифаларида техникавий тушунчаларни англатувчи терминлар ясашида қўлланади масалан, *пахта тергич машина* (ТО. 30. V. 71); *дренаж ётқизгич* (ТО. 28. VIII. 74); *кучайтиргич лаборатория* (СЎ. 4. XI. 72); *аралаштиргич установка* (СЎ. 4. XI. 73); *пуркагич машина* (ТО. 14. VII. 73) ва бошқалар.

5. Бу ясовчи техникавий адабиётлар (луғат, дарслик, қўлланма ва журналлар)га чуқур сингиб бораётир ва *палак майдалагич*, *ем буғлагич*, *боғ боғлагич*, *ер текислагич*, *ариқ текислагич*, *юмшатгич*⁵² каби юзларча терминларни шакллантиришда иштирок этмоқда.

⁴⁹ Қаранг: «Девону луғотит турк» I китоб. Тошкент, 1967.

⁵⁰ Усмонов Қ. Қўрсатилган асар.

⁵¹ Чукин Т. С., Асакаев Д. Ж. Орусча-кыргызча автотрактедук терминдердин сөздугу. Фрунзе, 1961.

⁵² Хамидов А. Механизациялашга оид справочник-луғат. Тошкент, 1968.

Шундай қилиб, техникавий термин яшашда иштирок этаётган аффиксларни махсушлаштириш ва дифференциялаш бир қатор назарий ва амалий аҳамиятга эгадир. Назарий жиҳатдан аҳамияти шундаки, бунда аффикслар синонимиясига ва омонимиясига барҳам берилади; терминларда маъно аниқлиги вужудга келади, терминлар шаклан ихчамлашади; маълум соҳалар бўйича терминологик системалар вужудга келтирилади; терминларнинг барча қоида ва принциплари амалга оширилиб, ўзбек тилининг илмий жиҳатдан асосланган техникавий терминологик системаси вужудга келади.

Амалий томондан эса, тилнинг термин яшаш имконияти кенгайди; терминология соҳасида ва терминларни таржима қилиш ишларида машиналардан фойдаланиш (яъни машинавий таржима қилиш) имконияти вужудга келади; ихчам ва аниқ маъноли терминлар кишиларнинг синоним терминларни ўрганишга кетадиган вақтларини иқтисод қилади ва нутқий экономия вужудга келади ва ниҳоят, терминларнинг осон ўзлаштирилиши техникани тез эгаллашга, ундан унумли фойдаланишга, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Шунингдек, ўқув-ўқитув ишлари, техникавий адабиётлардан фойдаланиш ва мутахассисларнинг ўзаро фикр алмашуви ҳам осонлашади. Бинобарин, коммунизм қуришнинг ленинча муҳим шarti — яъни техникани оммавий равишда эгаллаш имконияти вужудга келади.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР РЎЙХАТИ

- Авто — Қалисский В. С., Манзон А. И., Нагула Г. Е.
Автомобиль дарслиги. Тошкент, 1971.
- Еқм — Прудников Г. Т. Ер қазии машиналари. Тошкент, 1969.
- ИТТК — СССР ФА Илмий-техникавий терминология Комитети
- КИМС — Қолхоз ишларини механизациялашга доир справочник.
Тошкент, 1961.
- РИСПЛ — Усмонов О., Дониёров Р. Русча-интернационал
сўзлар изоҳли луғати. Тошкент, 1965.
- МОС — Ҳамидов А. Механизациялашга оид справочник-луғат.
Тошкент, 1968.
- МРУЛ — Собиров М. А. Математикадан русча-ўзбекча луғат.
Тошкент, 1973.
- РИ — Булкин В. Қишлоқ хўжалик машиналари ремонти. Тош-
кент, 1973.
- РУЛ — Русча-ўзбекча луғат (5 томлик). Тошкент, 1952—1955.
- СУ — «Совет Ўзбекистони» газетаси.
- ТО — «Тошкент оқшоми» газетаси.
- Тр. Пр — Трактордан практикум. Тошкент, 1973.
- ФТ — «Фан ва турмуш» журнали.
- ФМИТЭ — Миронова А. Н. ва бошқалар. Фермаларда меха-
низациялаштирилган ишларнинг ташкил этилиши ва техно-
логияси. Тошкент, 1974.
- ҚХМК — Қишлоқ хўжалик машиналари ва қуроллари. Тошкент,
1970.
- ҚХТТЛ — Ҳамидов А. Қишлоқ хўжалик техникасига доир
русча-ўзбекча терминологик луғат. 1974.
- УТА — «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали.
- Ятж — «Янги техника» журнали.
- ҚТЛ — Ашрабов Б., Қосимов Ш. Қурилиш терминлари
луғати. Тошкент, 1970.
- ФТЛ — Маллин Р. Х., Назиров Э. Н., Қодиров Р. М.
Физикадан русча-ўзбекча терминлар луғати. Тошкент, 1974.
- Тсшк. ҳақ.— «Тошкент ҳақиқати» газетаси.
- Меҳнат ва турм. — «Меҳнат ва турмуш» журнали.
- Лбн — Иномхўжаев С. Ленин — буюк нотиқ. Тошкент, 1975.
- РЎЭТС — Раҳимов Ф., Фозилов Х., Утаев С. Русча-ўзбек-
ча электротехника терминлари сўзлиги. Тошкент, 1937.
- УРС — Узбекско-русский словарь. М., 1959.
- Физ. тер. — Маллин Р. Х., Назиров Э. Н., Қодиров Р. М.
Физикадан русча-ўзбекча терминлар луғати.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Кириш	5
I боб. Ўзбек тилидаги ўзлашмалар. Уларнинг аҳамияти ва лингвистик хусусиятлари	24
Русча-интернационал ўзлашмаларнинг лексик-семантик хусусиятлари	27
Русча-интернационал ўзлашмаларнинг тилимиздаги фонетик, орфоэпик ва орфографик хусусиятлари	28
Интернационализмларнинг морфологик хусусиятлари	30
Русча-интернационал ўзлашмаларда сўз ясалиши масалалари	31
Атоқли отдан таркиб топган ўзлашма терминларни ўзбек тилида ифодалаш масаласи	40
II боб. Аффиксларнинг техникавий терминологияда қўлланиши	57
Аффиксларнинг терминологиядаги муҳим хусусиятлари	
Техникавий терминологияда аффикслардан фойдаланиш ҳолатлари	61
III боб. Техникавий терминологияда аффиксларни махсуслаштириш муаммоси ва унинг аҳамияти	98
Шартли қисқартмалар рўйхати	123

Нарзулла Қасымов

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон ССР ФА «Хурмат белгиси» орденли А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти илмий совети ҳамда ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Мухаррир *О. Абдуллаева*
Рисом *Э. Валиев*
Тех.муҳаррир *Г. Чурина*
Корректор *Н. Фидаева*

ИБ № 3119

Теришга берилди 26.02.85. Босишга рухсат этилди 22.03.85. P02783. Формати 84×108¹/₃₂. Босмаҳона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 6,51. Ҳисоб-нашриёт л. 6,8. Тиражи 1000. Заказ 54. Баҳоси 1 с.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаҳонаси. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.